

Βιολέττα Χιονίδου*

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ
ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ, 1859-1959**

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η δημογραφική μετάβαση των πληθυσμών από μια κατάσταση υψηλής γεννητικότητας και υψηλής θνησιμότητας σε μια κατάσταση χαμηλής γεννητικότητας και χαμηλής θνησιμότητας είναι ένα από τα κεντρικά θέματα της Δημογραφίας. Η χρονολόγηση καθώς και η αιτιολόγηση της μετάβασης υπήρξαν και εξακολουθούν να αποτελούν καίρια ερωτήματα του κλάδου. Ειδικά, η πτώση της γεννητικότητας σε ιστορικούς πληθυσμούς έχει αποσπάσει την προσοχή, διότι τα ευρήματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη χάραξη κοινωνικής πολιτικής σε όσες αναπτυσσόμενες χώρες έχουν ακόμη υψηλά επίπεδα γεννητικότητας. Ένας άλλος λόγος που πολλές δημογραφικές μελέτες έχουν εστιάσει στη γεννητικότητα είναι ότι η αιτιολόγηση των παρατηρούμενων αλλαγών στη γεν-

---

* Λέκτωρ Δημογραφίας στο Τμήμα Κοινωνικής Στατιστικής του Πανεπιστημίου του Southampton.

** Η έρευνα στην οποία το άρθρο αυτό στηρίζεται χρηματοδοτήθηκε αρχικά από υποτροφία του Πανεπιστημίου του Liverpool και στη συνέχεια από την Ευρωπαϊκή Ένωση μέσω του προγράμματος *Human Capital and Mobility*. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Γεώργιο Τζιαφέτα, Bill Gould, Chris Langford, Graham Mooney, David Siddle, Chris Wilson και Bob Woods για τη βοήθεια που μου πρόσφεραν. Επίσης, εκφράζω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου στους υπαλλήλους τόσο της Δημαρχίας Μυκόνου όσο και της Κοινότητας Άνω Μεράς Μυκόνου για την αμέριστη προσφορά βοήθειας και φιλίας.

νητικότητα είναι πολύ δυσκολότερη από αυτή των παρατηρούμενων αλλαγών στη θνησιμότητα ή τη γαμηλιότητα των πληθυσμών.¹ Διάφορες εξηγήσεις έχουν προταθεί για το πώς, τότε και γιατί άλλαξε η συμπεριφορά των απλών ανθρώπων σε σχέση με τη γεννητικότητά τους. Ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο που εφαρμόστηκε ο έλεγχος των γεννήσεων τίθενται όταν κανείς εξετάζει το πώς επήλθε η αλλαγή της συμπεριφοράς των ανθρώπων σχετικά με τη γεννητικότητά τους. Έπαιρναν τα ζευγάρια την απόφαση να σταματήσουν τις περαιτέρω γεννήσεις μόνον όταν αποκτούσαν τον επιθυμητό αριθμό παιδιών (stopping), ή φρόντιζαν κάθε φορά να καθυστερούν τη γέννηση του επόμενου παιδιού (spacing) παίρνοντας, έτσι, αποφάσεις σταδιακά κατά τη διάρκεια του εγγάμου βίου τους; Η πλειονότητα των δημοσιευμένων εργασιών υποστηρίζει ότι η πτώση της γεννητικότητας έχει επιτευχθεί μέσω της stopping συμπεριφοράς (π.χ., J. Knodel, 1987 και E.A. Wrigley, 1966). Πρόσφατες εργασίες ερευνούν τον πιθανό ρόλο της spacing συμπεριφοράς. Επισημαίνουν δε ότι η συμπεριφορά αυτή έχει αγνοηθεί από τους ερευνητές λόγω της δυσκολίας να αναγνωρισθεί και να μετρηθεί και όχι λόγω της έλλειψης σπουδαιότητάς της.² Σχετικά με το πώς επιτεύχθηκε η μετάβαση από υψηλή σε χαμηλή γεννητικότητα δημιουργούνται περαιτέρω διλήμματα που αφορούν τη μέθοδο ελέγχου των γεννήσεων που χρησιμοποιήθηκε. Τουλάχιστον στην ιστορική Δυτική Ευρώπη, η πτώση της γεννητικότητας συνέβη σε εποχές που δεν υπήρχαν χημικοί τρόποι αντισύλληψης (τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα ή νωρίτερα). Συνεπώς, οι δυνατοί τρόποι ελέγχου των γεννήσεων ήταν κυρίως η διακεκομμένη συνουσία (coitus interruptus), η έκτρωση, η αποχή από τη σεξουαλική επαφή και το προφυλακτικό. Η συμβολή καθεμιάς από αυτές τις μεθόδους στην πτώση της γεννητικότητας στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες παραμένει αναπάντητο ερώτημα.

1. Ενώ η πτώση της γεννητικότητας έχει να κάνει με αποφάσεις που παίρνονται σε επίπεδο micro, δηλαδή αποφάσεις που παίρνονται από απλά, καθημερινά πρόσωπα σε απροσδιόριστο χρόνο και κάτω από μακροχρόνιες επιδράσεις, αντίθετα, η πτώση της θνησιμότητας εξαρτάται είτε από αποφάσεις που παίρνονται από υψηλά ιστάμενα πρόσωπα ή κυβερνήσεις (δηλαδή, αποφάσεις σε επίπεδο macro) είτε από περιβαλλοντικούς ή καθαρά ιατρικούς λόγους, και, επομένως, σχετικά πιο εύκολα προσδιορίσιμους.

2. Βλέπε, π.χ., T.W. Guinnane, B.S. Okun and J. Trussell, 1994, σ. 1-20, και D.L. Anderton and L.L. Bean, 1985, σ. 169-183.

Το θέμα του ερευνητικού *Προγράμματος Ευρωπαϊκής Γεννητικότητας* (European Fertility Project) ήταν ο χρονολογικός προσδιορισμός της πτώσης της γεννητικότητας στην Ευρώπη (A. Coale and S. Cotts Watkins, 1986). Το πιο σημαντικό συμπέρασμα αυτής της έρευνας επισήμανε ότι η έναρξη του ελέγχου των γεννήσεων στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες ήταν σχεδόν ταυτόχρονη (S. Cotts Watkins, 1986, σ. 420-449). Ο συγχρονισμός αυτός της πτώσης της γεννητικότητας σε χώρες που βρισκόντουσαν σε διαφορετικά στάδια κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης έδωσε ώθηση στην υπόθεση της «καινοτομίας» (innovation). Σύμφωνα με την υπόθεση της καινοτομίας, ο έλεγχος των γεννήσεων εκπροσωπούσε μια νέα συμπεριφορά, μια συμπεριφορά που δεν ήταν νωρίτερα αποδεκτή, είτε λόγω πρότερης άγνοιας μεθόδων ελέγχου των γεννήσεων είτε λόγω πολιτιστικών (cultural) περιορισμών που αφορούσαν τη χρησιμοποίηση τέτοιων μεθόδων. Αντίθετα με την υπόθεση της καινοτομίας, η υπόθεση της «προσαρμογής» (adaptation) υποστηρίζει ότι οι λόγοι που έκαναν την ύπαρξη πολλών παιδιών επιθυμητή ήταν καθαρά οικονομικοί. Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, μόνον όταν οι οικονομικοί λόγοι εξέλιπαν, ο ζητούμενος αριθμός των παιδιών προσαρμόστηκε από τα ζεύγη στις νέες ανάγκες και ακολούθως υιοθετήθηκε ο έλεγχος των γεννήσεων (G. Carlsson, 1966, σ. 149-174). Πρόσφατα, τα ευρήματα του *Προγράμματος Ευρωπαϊκής Γεννητικότητας* υπήρξαν στόχος κριτικής. Οι Guinnane et al. υποστηρίζουν πως οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση της γεννητικότητας στο εν λόγω πρόγραμμα – κυρίως οι δείκτες του Coale – μπορεί να αποτύχουν να αναγνωρίσουν τα αρχικά στάδια της πτώσης της γεννητικότητας (T.W. Guinnane, B.S. Okun and J. Trussell, 1994, σ. 17-18).

Ελάχιστες είναι οι εργασίες που έχουν μελετήσει τα δημογραφικά φαινόμενα για την Ελλάδα του 19ου ή του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Ο λόγος είναι ότι τα υπάρχοντα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία είναι ασυνεχή και θεωρούνται αμφιβόλου αξιοπιστίας.³ Διαφορετικές, επομένως, προσεγγίσεις του θέματος υιοθετήθηκαν από τους Έλληνες ερευνητές: Πρώτον, έμμεσες μέθοδοι, όπου τα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία υποβλήθηκαν σε

3. Σχετικά με τα δημοσιευμένα δημογραφικά στοιχεία και την αξιοπιστία τους, βλέπε V. Valaoras, 1960, σ. 115-119. G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 598. Γ.Σ. Σιάμπος, 1973.

μια σειρά διεργασιών για να καλυφθούν τα υπάρχοντα κενά.⁴ Δεύτερον, εργασίες που βασίστηκαν κυρίως σε αδημοσίευτο αρχαιακό υλικό.⁵ Στο παρόν άρθρο χρησιμοποιείται κυρίως αδημοσίευτο αρχαιακό υλικό. Το άρθρο στοχεύει να δείξει ότι η γνώση μας για την πορεία της ελληνικής γεννητικότητας πριν από το 1940 έχει στηριχθεί σχεδόν αποκλειστικά στη χρήση απλοϊκών και συχνά παραπλανητικών δεικτών. Με τη χρήση περισσότερο εξειδικευμένων και αξιόπιστων δεικτών, παρουσιάζεται μια ριζικά διαφορετική ερμηνεία της πορείας της γεννητικότητας στην Ελλάδα.

Το άρθρο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος θα παρουσιαστεί μια ανασκόπηση του τι γνωρίζουμε σήμερα για την εξέλιξη της γεννητικότητας στην Ελλάδα μέχρι το 1960. Στο δεύτερο μέρος, το άρθρο θα επικεντρωθεί στη γεννητικότητα του πληθυσμού της Μυκόνου, και θα παρουσιασθούν τα αποτελέσματα της μεθόδου της ανασύστασης οικογενειών (family reconstitution). Στο τελευταίο μέρος του άρθρου θα συζητηθούν τα καίρια ευρήματα και οι πιθανές συνέπειές τους για την αντίληψή μας σχετικά με την πορεία της ελληνικής γεννητικότητας και γενικότερα της ελληνικής ιστορικής δημογραφίας.

Προτού, όμως, προχωρήσω στο κύριο μέρος του άρθρου, κρίνω σκόπιμη μια ανασκόπηση των δεδομένων που χρησιμοποιούνται.

II. ΠΗΓΕΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

Η ασυνέχεια στη συλλογή και δημοσίευση πληθυσμιακών δεδομένων στην Ελλάδα καθώς και η συχνή αλλαγή των συνόρων του ελληνικού κράτους, κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, είναι οι κύριες αιτίες για τον πολύ μικρό αριθμό εργασιών που απασχολούνται με την ελληνική ιστορική δημογραφία.

4. Τα κενά αυτά αναφέρονται τόσο στη συνέχεια όσο και στην πληρότητα των ληξιαρχικών στοιχείων των απογραφών. Οι πιο χαρακτηριστικές εργασίες αυτής της κατηγορίας είναι: V. Valaoras, 1960' V.G. Valaoras, 1969, 2.074-2.080' G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969' Γ.Σ. Σιάμπος, 1973.

5. Βλέπε M. Couroucli, 1981' R. Just, 1985' E. Kolodny, 1974' E. Kolodny, 1992' C.T. Shay and A. Beattie, 1993' G. Sereléa, 1978' M. Stott, 1982' M. Τομαρά-Σιδέρη, 1991' M. Τομαρά-Σιδέρη και Ν. Σιδέρης, 1986. Πολλές από τις παραπάνω εργασίες δεν είναι καθαρά δημογραφικές. Από τις καθαρά δημογραφικές, λίγες εργασίες ξεφεύγουν από την αποκλειστική χρήση των απλούστερων δημογραφικών δεικτών, όπως, π.χ., αυτές της Σερελέα και η αναφερομένη στην Αμοργό εργασία του Kolodny.

Οι απογραφές που πραγματοποιήθηκαν και τα αποτελέσματα των οποίων έχουν δημοσιευθεί αφορούν τα έτη 1861, 1870, 1879, 1907, 1920, 1928, 1951. Επίσης, απογραφές έγιναν και τα έτη 1889, 1896 και 1940, αλλά δημοσιεύθηκαν μόνο πληροφορίες που αφορούσαν το μέγεθος και όχι τη δομή του πληθυσμού. Το ενδιαφέρον της ελληνικής πολιτείας για τη συγκέντρωση ληξιαρχικών στοιχείων εκδηλώθηκε πολύ νωρίς. Ήδη το 1836 θεσπίστηκε διάταγμα «Περί ληξιαρχικών βιβλίων» για την τήρηση ληξιαρχικών βιβλίων από τους δήμους (*Στατιστική της Φυσικής Κίνησης της Ελλάδος*, 1956, σ. XIII). Ο νόμος αυτός δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή για ολόκληρο το κράτος. Σε μερικούς, όμως, δήμους, όπως, π.χ., στη Μύκονο, ξεκίνησε η συγκέντρωση ληξιαρχικών στοιχείων.⁶ Το 1856 ψηφίστηκε εκ νέου διάταγμα που ανέθετε στους δημάρχους την ευθύνη της συλλογής των ληξιαρχικών στοιχείων και της αποστολής περιληπτικών πινάκων στους επάρχους. Το διάταγμα αυτό έδωσε τη δυνατότητα πρόσληψης ληξιάρχων σε περίπτωση που ο δήμαρχος δεν ήταν πρόθυμος να εκτελέσει καθήκοντα ληξιάρχου (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού τα έτη 1865, 1866 και 1867*, σ. 3). Όμως, ακόμα και οι διορισμένοι ληξιάρχοι δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν τη χρησιμότητα της καταγραφής των ληξιαρχικών στοιχείων (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού τα έτη 1865, 1866 και 1867*, σ. 3). Εν καιρώ, μια άλλη λύση υιοθετήθηκε: το σύστημα που ήταν ήδη υπό χρήση στα Ιόνια Νησιά και όπου η συλλογή των στοιχείων γινόταν μέσω των ιερέων. Οι ιερείς συμπλήρωναν ειδικά φυλλάδια για κάθε γέννηση, θάνατο και γάμο και τα παρέδιδαν στο ληξιάρχο μέσα σε δεκαπέντε ημέρες από το γεγονός (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού το έτος 1864*, σ. 2). Το 1864 ο Μανσόλας τόνιζε ότι οι ιερείς δεν ήταν νομικά υποχρεωμένοι να παρέχουν τις ληξιαρχικές πληροφορίες, και συνεπώς η ακρίβεια και αξιοπιστία των δημοσιευμένων στατιστικών στοιχείων ήταν αμφίβολη (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού το έτος 1864*, σ. 2). Το 1867 ο Μανσόλας δήλωνε ότι «αι περί της κινήσεως του ημετέρου πληθυσμού πληροφορίες λαμβάνονται εισέτι δια των εφημερίων οίτινες επεφορτίσθησαν διοικητικώς να εγγράφωσι τακτικώς τους γάμους, τας γεννήσεις και τας αποβιώσεις εις επί τούτω καταρτισθέντα

6. Οι όποιες διασωθείσες λίστες γεννήσεων, γάμων και θανάτων του πληθυσμού της Μυκόνου για τα έτη 1836-1858 βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα, Αρχείο Μυκόνου, Αρχείο Κοινότητας, λυτά έγγραφα, Αριθμός γενικού ευρετηρίου 411, υποφάκελος III.

και διανεμηθέντα αυτοίς φυλλάδια» (Α. Μανσόλας, 1867, σ. 35). Μέχρι το 1870 η υποχρέωση συμπλήρωσης των φυλλαδίων γεννήσεως, γάμου και θανάτου από τους ιερείς και η αποστολή τους στον ληξιαρχο εντός πέντε ημερών είχε καθιερωθεί νομικά (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού το έτος 1870*, σ. ις'). Η δήλωση του γεγονότος από τους ιερείς ήταν μια επικερδής «υποχρέωση» εφ' όσον ο νόμος καθόριζε την αμοιβή που εισέπρατταν οι ιερείς από τους άμεσα ενδιαφερόμενους για τη δήλωση του γεγονότος.⁷ Ταυτόχρονα, και οι άμεσα ενδιαφερόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν το γεγονός στον ληξιαρχο. Ακολουθώντας την παραπάνω διαδικασία, στοιχεία συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύθηκαν ετησίως για όλη την Ελλάδα για τα έτη 1860-1885 με εξαίρεση τα έτη 1862 και 1863.

Από το 1886 και εξής, το σύστημα συλλογής των στοιχείων κατέρρευσε αν και η καταγραφή των ληξιαρχικών πράξεων συνεχίστηκε κατά τόπους. Μόνο το 1921 άρχισε και πάλι η συλλογή των ληξιαρχικών στοιχείων με βάση τα ληξιαρχικά βιβλία που εξακολουθούσαν να τηρούνται σε μερικούς δήμους και κοινότητες. Η συλλογή γινόταν ανά τρίμηνο και οι ληξιαρχοί έπρεπε να συμπληρώσουν και να υποβάλουν τους σχετικούς πίνακες στη Διεύθυνση Στατιστικής (*Στατιστική της Φυσικής Κίνησης της Ελλάδος*, 1956, σ. XIV). Το 1925 άλλαξε ο τρόπος συλλογής των δεδομένων, σύμφωνα με διάταγμα που ψηφίστηκε το προηγούμενο έτος. Με το νέο τρόπο, για κάθε γεγονός, εκτός από τη ληξιαρχική πράξη, ένα ατομικό ονομαστικό στατιστικό δελτίο, με επιπλέον πληροφορίες από αυτές της ληξιαρχικής πράξης, έπρεπε να συμπληρωθεί και να σταλεί στη Γενική Στατιστική Υπηρεσία (*Στατιστική της Φυσικής Κίνησης της Ελλάδος*, 1956, σ. XV). Το σύστημα αυτό σταδιακά χρησιμοποιήθηκε από τους δήμους και τις κοινότητες. Έτσι, συγκεντρώθηκαν και δημοσιεύθηκαν πληθυσμιακά δεδομένα για την περίοδο 1921-1939, αν και, μόλις το 1928, ήταν όλοι οι δήμοι και οι κοινότητες σε θέση να δώσουν ληξιαρχικά στοιχεία για τους πληθυσμούς τους.⁸ Το 1940, με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η συγκέντρωση των στατι-

7. Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι ήταν οι γονείς, στην περίπτωση γέννησης ή βάπτισης· ο γαμπρός, στην περίπτωση γάμου· και οι κληρονόμοι, στην περίπτωση θανάτου (*Στατιστική της Κινήσεως του πληθυσμού το έτος 1870*, σ. ις').

8. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οργάνωση των ληξιαρχείων, βλέπε *Στατιστική της Φυσικής Κίνησης της Ελλάδος*, 1956, σ. XII-XVIII, και *Στατιστική της Φυσικής Κίνησης της Ελλάδος*, 1957, σ. XIII-XVI. Σχετικά με την οργάνωση της Στατιστικής Υπηρεσίας, βλέπε V.G. Valaoras, 1980.

στοικών στοιχείων διακόπηκε και πάλι για να ξαναρχίσει το 1955 με την ίδια μέθοδο συγκέντρωσης.

IIa. Πηγές και ποιότητα των δεδομένων της Μυκόνου

Η κύρια πηγή που χρησιμοποιήθηκε είναι οι ληξιαρχικές πράξεις που είναι διαθέσιμες στη Μύκονο συνεχώς από το 1859. Αυτές περιλαμβάνουν γεννήσεις, θανάτους και γάμους. Αν και έγιναν διάφορες αλλαγές, τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο των ληξιαρχικών πράξεων στα εκατό χρόνια που εξετάζει η μελέτη αυτή, οι βασικές πληροφορίες που είναι πάντα διαθέσιμες περιλαμβάνουν: στην περίπτωση γάμου, το ονοματεπώνυμο του γαμπρού και της νύφης, τις ηλικίες τους, τα πατρικά τους ονόματα, το επάγγελμα του γαμπρού και την ημερομηνία τέλεσης του γάμου· στην περίπτωση γέννησης, το όνομα και την ημερομηνία γέννησης του παιδιού, το ονοματεπώνυμο του πατέρα, το όνομα και το γένος της μητέρας· και στην περίπτωση θανάτου, το ονοματεπώνυμο και την ηλικία του θανόντος και, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, το όνομα του πατέρα του θανόντος.⁹ Τα δεδομένα που χρησιμοποιούνται στο άρθρο αυτό αφορούν ολόκληρο τον πληθυσμό του νησιού για την περίοδο 1859-1959 και αποτελούνται από 3.705 ληξιαρχικές πράξεις γάμου, 14.938 πράξεις γέννησης και 8.226 πράξεις θανάτου.¹⁰

Εξετάζοντας το πρόβλημα της πιθανής υποκαταγραφής, κατ' αρχάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχουν έτη για τα οποία έχουν χαθεί ολόκληρα βιβλία ληξιαρχικών πράξεων. Για μερικά, όμως, έτη είναι φανερό πως στη διάρκεια τους υπήρξαν προβλήματα καταγραφής. Έτσι, για παράδειγμα, όλα τα γεγονότα του δευτέρου εξαμήνου του 1869 καταγράφηκαν το 1870. Η καταγραφή για το 1870 άρχισε τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς. Η καθυστερημένη καταγραφή έγινε βάσει των πρόχειρων σημειώσεων που κρατούσαν οι ιερείς ή/και οι υπάλληλοι της δημαρχίας και, συνεπώς, αφορούσε το πέρασμα των πράξεων στα επίσημα βιβλία. Πρέπει, όμως, να υπογραμμιστεί ο πολύ μικρός αριθμός τέτοιων προβληματικών ετών.

9. Για μια πιο λεπτομερή παρουσίαση των περιεχομένων των ληξιαρχικών πράξεων και των αλλαγών που συνέβησαν, βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 21-31.

10. Τα δεδομένα έχουν αποθηκευθεί σε βάση δεδομένων.

Ο Πίνακας 1 δείχνει την κατανομή των «τεχνητών» (dummy) γεννήσεων ανάλογα με την κατηγορία της ληξιαρχικής πράξης (θανάτου ή γάμου) που έδωσε την ένδειξη της ύπαρξης του προσώπου για το οποίο δεν υπήρχε πράξη γέννησης.¹¹ Η τελευταία στήλη του πίνακα, που δείχνει το μέγεθος της υποκαταγραφής των γεννήσεων για τις διάφορες δεκαετίες, επισημαίνει τη βελτίωση των καταγραφών που ήδη το 1900 είχαν φτάσει σε ικανοποιητικό επίπεδο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή των «τεχνητών» γεννήσεων, ανάλογα με την πηγή ανίχνευσης του προσώπου, και ποσοστό των «τεχνητών» επί όλων των γεννήσεων ανά δεκαετία γέννησης

Περίοδος γέννησης	«Τεχνητές» γεννήσεις από γάμους	«Τεχνητές» γεννήσεις από θανάτους	«Τεχνητές» γεννήσεις από βρεφικούς θανάτους	Ποσοστό «τεχνητών» επί όλων των γεννήσεων	Σύνολο γεννήσεων
1859-1868	101	75	17	10,8	1442
1869-1878	47	50	14	5,1	1783
1879-1888	70	90	18	9,0	1617
1889-1898	80	73	28	7,8	1818
1899-1908	53	34	8	4,4	1905
1909-1918	33	22	7	3,2	1654
1919-1928	19	24	10	2,5	1677
1929-1938	11	26	8	2,6	1360
1939-1948	1	23	14	2,4	986
1949-1959	0	2	2	0,3	662

Πηγή: Ανασύσταση οικογενειών Μυκόνου.

Σημείωση: Στη στήλη που αναφέρεται στο σύνολο των γεννήσεων δεν συμπεριλαμβάνονται οι «τεχνητές» γεννήσεις. Το έτος γέννησης υπολογίστηκε βάσει της δηλωθείσας ηλικίας γάμου ή θανάτου στο αντίστοιχο πιστοποιητικό για τις «τεχνητές γεννήσεις».

Η δήλωση ακολουθούσε πολύ σύντομα μετά το γεγονός, π.χ. σε λιγότερο από εννέα ημέρες για το 85% των γάμων και σε

11. Ως «τεχνητή» γέννηση θεωρείται η γέννηση εκείνη για την οποία, αν και δεν υπάρχει ληξιαρχική πράξη γέννησης, υπάρχει ληξιαρχική πράξη θανάτου ή γάμου. Η ύπαρξη ληξιαρχικής πράξης θανάτου ή γάμου φανερώνει την παρουσία του προσώπου στο νησί, αλλά την απουσία του από τις πράξεις γεννήσεως. Ως τεχνητές γεννήσεις θεωρήθηκαν μόνο αυτές για τις οποίες μπορούσε να βρεθεί ληξιαρχική πράξη του γάμου των γονέων. Ο λόγος για τον περιορισμό αυτόν είναι η αποφυγή χαρακτηρισμού, ως τεχνητών γεννήσεων, των γεννήσεων των μεταναστών που τυχόν παντρεύτηκαν ή πέθαναν στη Μύκονο. Το έτος «γέννησης» των «τεχνητών» γεννήσεων προσδιορίζεται κατά προσέγγιση από τη δηλωθείσα ηλικία γάμου ή τη δηλωθείσα ηλικία θανάτου.

λιγότερο από τέσσερις ημέρες για την πλειονότητα των θανάτων (με εξαίρεση τα προβληματικά έτη 1870 και 1880). Για περισσότερο από το 90% των γεννήσεων, η δήλωση γινόταν μέσα σε εννέα ημέρες από τη γέννηση, με εξαίρεση τα έτη 1870 και 1880 (V. Hionidou, 1993, Διαγράμματα 2.1, 2.2 και 2.3). Είναι σχεδόν βέβαιο ότι κάποια γεγονότα διέφυγαν την καταγραφή στη διάρκεια των προβληματικών ετών. Όμως, τα αυστηρά κριτήρια της μεθόδου της ανασύστασης οικογενειών, για την επιλογή των οικογενειών που εισέρχονται στους υπολογισμούς των διαφόρων δεικτών, εξασφαλίζουν τη μη χρησιμοποίηση όσων οικογενειών παρουσιάζουν το παραμικρό πρόβλημα υποκαταγραφής (V. Hionidou, 1993, σ. 122-125 και σ. 202-204).

Συνολικά, παρά την ύπαρξη μικρών προβλημάτων υποκαταγραφής των γεγονότων στις αρχές της περιόδου που εξετάζουμε, οι ληξιαρχικές πράξεις της Μυκόνου αποτελούν μια εξαιρετική πηγή δημογραφικών δεδομένων.

Σαν δευτερεύουσες πηγές χρησιμοποιήθηκαν οι δημοσιευμένες απογραφικές πληροφορίες, που αφορούν κυρίως τον πληθυσμό του νησιού κατά τα έτη των απογραφών, καθώς και οι τοπικές εφημερίδες.¹²

Στη συνέχεια του άρθρου θα εξεταστεί η εξέλιξη της γεννητικότητας στην Ελλάδα, όπως αυτή περιγράφεται στην υπάρχουσα δημοσιευμένη ερευνητική εργασία. Παράλληλα, θα σκιαγραφηθεί η εξέλιξη της γεννητικότητας του πληθυσμού της Μυκόνου.

III. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΥΚΟΝΟΥ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Στην ανασκόπηση της γεννητικότητας στην Ελλάδα που ακολουθεί και στις συγκρίσεις που θα γίνουν, θα χρησιμοποιηθούν τα γενικά ποσοστά γεννητικότητας, προκειμένου να είναι δυνατή μια σύγκριση ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Μύκονο. Λόγω της περιορισμένης χρήσης άλλων, πιο εξειδικευμένων, δεικτών στην ελληνική βιβλιογραφία, είμαστε υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουμε γενικά ποσοστά γεννητικότητας, αν και είναι γνωστό ότι η αποκλειστική τους χρήση μπορεί να οδηγήσει σε παραπλανητικά συμπεράσματα. Η

12. Επίσης, είναι διαθέσιμο το βιβλίο απογραφής του 1861 που βρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Μυκόνου. Αυτό χρησιμοποιήθηκε κυρίως για τη μελέτη της δομής των οικογενειών. Σχετικά, βλέπε V. Hionidou, 1995a.

πρώτη και πιο συχνά χρησιμοποιούμενη από άλλους ερευνητές δημογραφική εργασία που αναφέρεται στην προ του Β' Παγκοσμίου Πολέμου Ελλάδα είναι αυτή του Βαλαώρα (V. Valaoras, 1960). Η έλλειψη παρόμοιων εργασιών, με την εξαίρεση ίσως αυτής του Σιάμπου, έχει οδηγήσει στην αναφορά και χρησιμοποίηση των εκτιμήσεων του Βαλαώρα από όλες σχεδόν τις ερευνητικές εργασίες που έχουν κάποια σχέση με τον πληθυσμό της Ελλάδας στην περίοδο 1860-1940. Συνεπώς, στη συνέχεια θα παρουσιαστούν όχι μόνο οι δημοσιευμένες τιμές αλλά και οι εκτιμήσεις του Βαλαώρα.

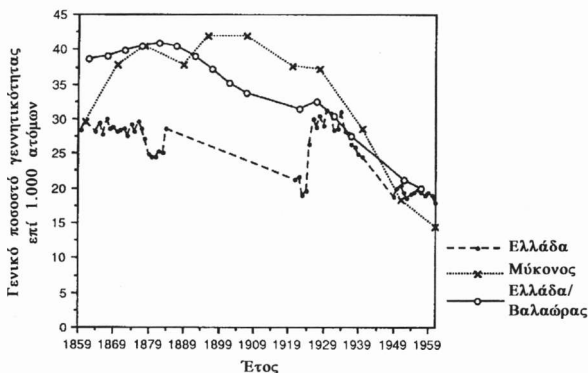
Στο Διάγραμμα 1 παρουσιάζονται τα ποσοστά γεννητικότητας για τη Μύκονο και την Ελλάδα, την περίοδο 1860-1961.¹³ Οι τιμές που αναφέρονται στη Μύκονο είναι ανάλογες με αυτές της Ελλάδας, για εκείνη την περίοδο του 20ού αιώνα για την οποία υπάρχουν δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία. Για το 19ο αιώνα υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στις τιμές των δημοσιευμένων στοιχείων και αυτών της Μυκόνου. Μέρος του προβλήματος των χαμηλών τιμών του ποσοστού γεννητικότητας της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα οφείλεται στην υποκαταγραφή των γεννήσεων.

Αντίθετα, οι εκτιμήσεις του Βαλαώρα είναι πολύ πιο κοντά σε αυτές της Μυκόνου, τουλάχιστον για ένα μέρος του 19ου αιώνα. Υπάρχουν, όμως, και σημεία έντονης διαφωνίας, όπως η αύξηση του ποσοστού γεννητικότητας στη Μύκονο κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας, σε αντίθεση με τη στασιμότητα του ελληνικού ποσοστού γεννητικότητας. Για τη Μύκονο, γνωρίζουμε ότι μέρος της αύξησης αυτής ήταν πραγματικό και όχι αποκλειστικά θέμα βελτίωσης της καταγραφής των γεννήσεων (V. Hionidou, 1993,

13. Για την Ελλάδα, χρησιμοποιήθηκαν τα δημοσιευμένα δεδομένα (*Στατιστική της Φυσικής Κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος έτους 1983*, σ. 28-29). Οι αριθμοί γεννήσεων για τα έτη 1889, 1890 δίνονται στην εργασία της N. Rekka, 1983, σ. 34. Στον υπολογισμό του γενικού ποσοστού γεννητικότητας, χρησιμοποιήθηκε ο μέσος όρος των γεννήσεων για τρία συνεχόμενα έτη, με κεντρικό έτος αυτό της απογραφής. Εξαίρεση αποτελούν τα έτη: 1961, όπου οι γεννήσεις των ετών 1960 και 1961 χρησιμοποιήθηκαν· 1940, όπου χρησιμοποιήθηκαν μόνο οι γεννήσεις του ιδίου έτους· 1920, όπου χρησιμοποιήθηκαν οι γεννήσεις των ετών 1921-1923· 1889, με τις γεννήσεις των ετών 1889 και 1890· και τέλος το 1861, όπου χρησιμοποιήθηκαν οι γεννήσεις των ετών 1860, 1861 και 1864. Οι παραπάνω περιορισμοί τίθενται από τα υπάρχοντα δεδομένα για την Ελλάδα. Για λόγους σύγκρισης, οι υπολογισμοί των ποσοστών γεννητικότητας της Μυκόνου έγιναν με τον ίδιο τρόπο. Τα ποσοστά γεννητικότητας που δίνονται στο άρθρο του Βαλαώρα αναφέρονται σε πενταετείς περιόδους (V. Valaoras, 1960, σ. 64). Στο Διάγραμμα 1 οι τιμές αυτές αντιστοιχούν στο κεντρικό έτος της συγκεκριμένης πενταετίας.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Γενικό ποσοστό γεννητικότητας, Ελλάδα και Μύκονος 1859-1961

Πηγές: Βλέπε κείμενο

σ. 222-224). Το πιο σημαντικό, όμως, σημείο διαφωνίας είναι η πορεία της γεννητικότητας στην περίοδο 1889-1919. Ήταν σχεδόν σταθερή, όπως η περίπτωση της Μυκόνου υπονοεί, ή δοκίμασε μια σταδιακά καθοδική πορεία, όπως δείχνουν οι τιμές του Βαλαώρα;

Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να αναφερθούμε στο πώς έγιναν οι εκτιμήσεις της γεννητικότητας από τον Βαλαώρα. Για κάθε πενταετία της περιόδου 1860-1955, ο Βαλαώρας υπολόγισε την κατανομή του πληθυσμού κατά ηλικία, χρησιμοποιώντας μόνο τα απογραφικά δεδομένα για κάθε φύλο χωριστά και εφαρμόζοντας σε αυτά πηλικά επιβίωσης πληθυσμιακών μοντέλων.¹⁴ Επίσης, χρησιμοποιώντας τις εκτιμήσεις του ανδρικού πληθυσμού, προσάρμοσε τις εκτιμήσεις του γυναικείου πληθυσμού έτσι, ώστε να επιτευχθεί ένα «αναμενόμενο» πηλίκο φύλων.¹⁵ Οι εκτιμήσεις αυτές του πληθυσμού χρησιμοποιήθηκαν για την εκτίμηση τόσο της γεννητικότητας όσο και της πληρότητας του συστήματος κατα-

14. Με εξαίρεση τις περιόδους 1911-1919 και 1941-1949.

15. Το «αναμενόμενο» αναφέρεται στην εμπειρία των δυτικο-ευρωπαϊκών χωρών.

γραφής. Μια σειρά παρατηρήσεων σε σχέση με την ανάλυση του Βαλαώρα μπορεί να γίνει εδώ. Πρώτον, ο συγγραφέας αναφέρει στο άρθρο του ότι χρησιμοποίησε, εκτός των άλλων, και τις κατανομές του πληθυσμού κατά ηλικία και φύλο, όπως αυτές βρίσκονται στις απογραφές του 1889, 1896 και 1940 (V. Valaoras, 1960, σ. 116). Αλλά είναι γνωστό ότι για τις απογραφές αυτές δεν υπάρχει κατανομή του πληθυσμού κατά ηλικία. Δεύτερον, το υψηλό ηλικίο φύλων (αριθμός ανδρών στις 100 γυναίκες) που βρέθηκε σε όλες τις απογραφές πριν το 1920 θεωρήθηκε αποκλειστικά αποτέλεσμα της υποκαταγραφής των γυναικών, εφ' όσον, σύμφωνα με τον Βαλαώρα, η προηγηθείσα μετανάστευση των ανδρών έπρεπε να είχε ούτως ή άλλως μειώσει τους απογραφόμενους άνδρες σημαντικά (V. Valaoras, 1960, σ. 116). Σύμφωνα με τα υπάρχοντα δεδομένα, το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα ξεκίνησε περίπου το 1890 και έπαψε το 1920 (H. Έμκε-Πουλοπούλου, 1986, σ. 38). Συνεπώς, μπορούσε να έχει επηρεάσει σημαντικά μόνο τις απογραφές του 1907 και του 1920 που είχαν ηλικίο φύλων 101,4 και 99,0, αντίστοιχα. Αντίθετα, το ηλικίο φύλων των προηγούμενων απογραφών ήταν υψηλότερο του 107. Την πρώτη φορά που το ηλικίο φύλων ήταν ξεκάθαρα λιγότερο από 100 (δηλαδή, καταγράφηκαν περισσότερες γυναίκες από άνδρες) ήταν το 1928, ακολουθώντας μια εικοσαετία αποδημησης, κυρίως ανδρών, και την άφιξη των προσφύγων όπου οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειοψηφία.¹⁶ Ο Βαλαώρας, δηλαδή, απέρριψε εντελώς την πιθανότητα ότι το ηλικίο φύλων των ελληνικών απογραφών του 19ου αιώνα μπορεί, τουλάχιστον εν μέρει, να ήταν πραγματικό.¹⁷

Ακόμη πιο σοβαρή είναι η σιωπηρή παραδοχή ότι ο εν λόγω πληθυσμός ήταν κλειστός. Η παραδοχή αυτή δεν έχει σοβαρές επιπτώσεις, όταν η χρονική περίοδος ανάμεσα στις δύο χρησιμοποιούμενες απογραφές είναι μικρή. Όμως, οι επιπτώσεις στην αξιοπιστία των αποτελεσμάτων μπορούν να είναι σημαντικές, όταν

16. Το ηλικίο φύλων για τους πρόσφυγες, το 1928, ήταν 91,0. Των αυτοχθόνων Ελλήνων, για το ίδιο έτος, ήταν 99,9 με ηλικίο φύλων του συνόλου του πληθυσμού 98,3 (Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15.16-5-1928, Αθήνα, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας). Για μια ανάλυση των πιθανών αιτιών του μη αναμενόμενου ηλικίου ηλικιών στις πρώτες ελληνικές απογραφές, βλέπε Γ.Σ. Σιάμπος, 1973, σ. 56-59 και σ. 68-71.

17. Υψηλότερη θνησιμότητα των γυναικών, τουλάχιστον σε κάποιες από τις ομάδες ηλικιών, θα μπορούσε να είναι ένας λόγος για το υψηλό ηλικίο φύλων.

η παραδοχή θα πρέπει να ισχύει για μεγάλες περιόδους, π.χ. 28 ετών (περίοδος από 1879 έως 1907).¹⁸ Ειδικά για τον πληθυσμό της Ελλάδας, με τα υψηλά επίπεδα μετανάστευσης, τους συχνούς πολέμους και τη σημαντική πτώση της θνησιμότητας κατά τον 20ό αιώνα, η παραδοχή της στασιμότητας του πληθυσμού δεν μπορεί να ήταν σε ισχύ, ιδίως για μακρά χρονικά διαστήματα. Επιπλέον, τα μοντέλα στάσιμων πληθυσμών που χρησιμοποίησε ο Βαλαώρας ήταν αυτά των Ηνωμένων Εθνών του 1955 που υποβλήθηκαν σε σοβαρή κριτική και σύντομα αντικαταστάθηκαν (H.S. Shryock and J.S. Siegel, 1976, σ. 485).¹⁹

Επιπρόσθετα, κάθε συστηματική απόκλιση της υπολογισμένης ηλικιακής δομής από αυτήν της απογραφής χρησιμοποιήθηκε σαν εκτίμηση της μετανάστευσης. Με παρόμοιο τρόπο, αναφέρει ο Βαλαώρας και παραθέτουμε εμείς σε ελεύθερη μετάφραση: «οι απώλειες του πολέμου την περίοδο 1940-1949 υπολογίστηκαν φέρνοντας τους δύο πληθυσμούς, δηλαδή τον πληθυσμό στην αρχή και στο τέλος της περιόδου, σε επαφή σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή» (V. Valaoras, 1960, σ. 121). Είναι γνωστό ότι δεν υπάρχουν πληθυσμιακά δεδομένα κατά ηλικία για τα έτη 1940 και 1949. Αν ο συγγραφέας χρησιμοποίησε τη μελλοντική προβολή της ηλικιακής δομής του 1928 στο 1940 και την αναδρομική προβολή του 1951 στο 1949 δεν είναι ξεκάθαρο στο άρθρο του. Αλλά και στην περίπτωση αυτή, η ιδιότυπη μορφή της κατοχικής θνησιμότητας, η οποία δεν μπορεί να περιγραφεί από τα μοντέλα στάσιμων πληθυσμών, θα πρέπει να έχει οδηγήσει σε προβληματικές εκτιμήσεις.²⁰

Ενώ, λοιπόν, οι εκτιμήσεις του γενικού ποσοστού γεννητικότητας που δίνονται από τον Βαλαώρα υπόκεινται σε ένα μεγάλο αριθμό

18. Η παραδοχή της κλειστότητας του πληθυσμού είναι απαραίτητη όταν χρησιμοποιούνται μοντέλα στάσιμων (stationary) πληθυσμών.

19. Τα κυριότερα σημεία της κριτικής ήταν: πρώτον, οι πίνακες επιβίωσης που χρησιμοποιήθηκαν σαν βάση για τη δημιουργία των μοντέλων στάσιμων πληθυσμών δεν ήταν αντιπροσωπευτικοί όλων των πληθυσμών· δεύτερον, το γεγονός ότι η εκλογή μιας μόνο παραμέτρου καθορίζει και την επιλογή του μοντέλου πίνακα επιβίωσης· τρίτον, ότι η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε στην αρχική συλλογή των πινάκων επιβίωσης για να δημιουργηθούν τα μοντέλα πινάκων επιβίωσης ήταν στατιστικά προβληματική.

20. Για τη μορφή της κατοχικής θνησιμότητας στην Αθήνα και στη Μύκονο, βλέπε, αντίστοιχα, V.G. Valaoras, 1946, και V. Hionidou, 1995b.

περιορισμών με αμφίβολα αποτελέσματα για την αξιοπιστία τους,²¹ η αποκλειστική χρήση αδρών δεικτών γεννητικότητας δεν μπορεί να προσφέρει ακλόνητα συμπεράσματα για την πορεία της γεννητικότητας. Ακριβώς για να αποφευχθούν τέτοια προβλήματα, χρησιμοποιούνται, ειδικά σε σπουδές της γεννητικότητας ιστορικών πληθυσμών, οι δείκτες του Coale.²² Οι δείκτες του Coale υπολογίστηκαν για την Ελλάδα από τους Σιάμπο και Βαλαώρα για τα έτη 1900, 1928, 1951 και 1961 (G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 563-564). Επειδή για το 1900 δεν υπάρχουν δημοσιευμένα ληξιαρχικά στοιχεία, αλλά ούτε και απογραφικά, οι συγγραφείς εξηγούν ότι τα δεδομένα για το 1900 υπολογίστηκαν με παρεμβολή (interpolation) των δεδομένων των δύο διαδοχικών απογραφών του 1896 και 1907 (G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 561). Γνωρίζοντας ότι οι μόνες διαθέσιμες πληροφορίες για το 1896 είναι το μέγεθος του πληθυσμού κατά φύλο για κάθε κοινότητα, ενώ δεν υπάρχουν πληροφορίες για την κατανομή του πληθυσμού κατά ηλικία, οι τιμές για το 1900 πρέπει να χρησιμοποιηθούν με ιδιαίτερη επιφύλαξη. Στον Πίνακα 2 δίνονται οι τιμές των I_m , I_g και I_f , όπως υπολογίστηκαν από τα δημοσιευμένα στατιστικά στοιχεία για την Ελλάδα, αλλά και όπως υπολογίστηκαν από τους Σιάμπο και Βαλαώρα. Επίσης, δίνονται οι αντίστοιχες τιμές για τη Μύκονο για όσα έτη ήταν δυνατός ο υπολογισμός τους.²³

21. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για τις εκτιμήσεις της θνησιμότητας και μετανάστευσης που δίνονται από τον Βαλαώρα. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι σκοπός μας δεν είναι να μειώσουμε την τεράστια σημασία της πρώτης αυτής εργασίας που παρουσίασε τη δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδας. Αντίθετα, σκοπός μας είναι να επισημάνουμε τα προβλήματα των εκτιμήσεων του Βαλαώρα σε εκείνους τους ερευνητές που χρησιμοποιούν αυτές ως δεδομένα απαλλαγμένα κάθε προβλήματος και ερωτηματικού.

22. Για το πώς ορίζονται οι δείκτες αυτοί και την ερμηνεία τους, βλέπε R.I. Woods, 1979, σ. 118-121.

23. Για τα έτη 1870 και 1879, η γαμήλια γεννητικότητα των Hutterites που χρησιμοποιείται σαν βάση (standard) χρειάστηκε να αλλαχθεί, ώστε οι ομάδες ηλικιών να είναι ίδιες με αυτές των ελληνικών απογραφών. Οι καινούργιες τιμές υπολογίστηκαν με τη χρήση του Πίνακα 13 από τους J.W. Eaton and A.J. Mayer, 1954, σ. 25. Οι τιμές των Ειδικών κατά ηλικία Συντελεστών Γαμήλιας Γεννητικότητας (ΕΣΓΓ) (Age Specific Marital Fertility Rates) που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι παρακάτω:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Λείκτες του Coale, υπολογισθέντες/υιοθετηθέντες από τους Siampos and Valaoras, Ελλάδα και Μύκονος 1861-1961

Πληθυσμός	Έτη	I_f	I_m	I_g
Μύκονος	1861	0,335	0,578	0,580
	1870	0,408		
Ελλάδα	1870	0,300		
	1879	0,279	0,617	0,453
	1907/1900	/0,440	0,630/0,632	/0,688
	1920	0,230	0,534	0,431
	1928	0,306/0,307	0,567/0,566	0,539/0,535
	1951	0,194/0,203	0,501/0,502	0,388/0,399
	1961	0,191/0,191	0,576/0,576	0,327/0,327

Πηγές: Για τη Μύκονο έχουν χρησιμοποιηθεί οι ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεως καθώς και η απογραφή του 1861. Για την Ελλάδα έχουν χρησιμοποιηθεί τα δημοσιευμένα απογραφικά και ληξιαρχικά στοιχεία καθώς και το άρθρο των G.S. Siampos and V. Valaoras, 1969, σ. 563-564.

Σημείωση: Για το 1907/1900, η πρώτη τιμή έχει υπολογισθεί από τη συγγραφέα με βάση τα δημοσιευμένα στοιχεία για την Ελλάδα για το 1907, ενώ η δεύτερη τιμή είναι αυτή που δίνεται από τους Siampos and Valaoras για το 1900. Το ίδιο ισχύει και όπου αλλού στον πίνακα δίνονται δύο τιμές.

Ο πιο αξιόπιστος από τους τρεις δείκτες για την περίπτωση της Ελλάδας είναι αυτός του ποσοστού εγγάμων I_m , αφού για τον υπολογισμό του απαιτούνται μόνο απογραφικά δεδομένα.²⁵ Οι τιμές του δείκτη αυτού ήσαν υψηλές, υψηλότερες του 0,567, με εξαίρεση του 1920 που ήταν περίοδος πολέμου και το 1951 που ήταν μεταπολεμική περίοδος. Η μόνη τιμή ποσοστού εγγάμων I_m που έχουμε για τη Μύκονο είναι του 1861, η οποία είναι λίγο χαμηλότερη από την αντίστοιχη τιμή για την Ελλάδα του 1870. Για τους δείκτες ολικής I_f και γαμήλιας I_g γεννητικότητας, η υποκαταγραφή των γεννήσεων για την Ελλάδα δεν επιτρέπει

Ομάδα ηλικιών	ΕΣΓΓ
16-20	0,355
21-25	0,534
26-30	0,491
31-35	0,464
36-40	0,375
41-45	0,177
46-50	0,049

25. Γενικά, οι απογραφές θεωρούνται πιο αξιόπιστες από τα δημοσιευμένα στοιχεία της φυσικής κίνησης για την Ελλάδα του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα.

τη διατύπωση συμπερασμάτων εκτός της παρατήρησης ότι και οι δύο δείκτες μειώθηκαν σημαντικά ανάμεσα στο 1928 και 1951. Όταν για την Ελλάδα χρησιμοποιηθούν οι ηλικιακές δομές του πληθυσμού, όπως αυτές δίνονται από τις απογραφές του 1879 και 1920, μαζί με τον αριθμό των γεννήσεων, όπως αυτές εκτιμήθηκαν από τον Βαλαώρα,²⁵ οι τιμές του δείκτη γαμήλιας γεννητικότητας I_g αυξάνουν σε 0,736 και 0,576 και του δείκτη ολικής γεννητικότητας I_f σε 0,454 και 0,308, αντίστοιχα. Εάν δεχθούμε ότι για τη Μύκονο η ποσοστιαία κατανομή των εγγάμων γυναικών του 1870 ήταν ίδια με αυτή του 1861, τότε οι δείκτες I_g και I_m ήταν 0,687 και 0,593. Οι τιμές αυτές υποδεικνύουν ότι τόσο η έγγαμη όσο και η ολική γεννητικότητα στη Μύκονο το 1870 ήταν χαμηλότερη από τις εκτιμήσεις του Βαλαώρα για την Ελλάδα του 1879. Η πτώση του I_g στην περίοδο 1879-1920 για την Ελλάδα -και αγνοώντας την πιθανότητα διαφορικής υποκαταγραφής των γεννήσεων το 1879 και 1920- μπορεί να ερμηνευθεί ως ηθελμημένη πτώση της γεννητικότητας που ξεκίνησε πριν από το 1920. Δεν θα πρέπει, όμως, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι το 1920 η Ελλάδα ήταν σε εμπόλεμη κατάσταση για μια οκταετία και τις ενδεχομένως σοβαρές επιπτώσεις του γεγονότος αυτού στη γεννητικότητα.²⁶ Η αύξηση που σημειώθηκε το 1928 θα μπορούσε να ερμηνευθεί σαν επαναφορά στα προπολεμικά επίπεδα. Συνεπώς, η πτώση του δείκτη της γαμήλιας γεννητικότητας I_g ανάμεσα στο 1900 και 1928 μπορεί να σημαίνει ότι η πτώση της γεννητικότητας ξεκίνησε μόλις μέσα στη δεκαετία του 1920.

Τέλος, το Διάγραμμα 2 δείχνει, για διάφορες περιοχές της Ελλάδας, τον μέσο αριθμό γεννηθέντων παιδιών ανάλογα με τη διάρκεια του εγγάμου βίου του ζεύγους. Τα δεδομένα αυτά συγκεντρώθηκαν κατά την απογραφή του 1920 και αφορούν μόνο τα ζεύγη για τα οποία και οι δύο σύζυγοι ήταν ζωντανοί κατά την απογραφή.²⁷ Επίσης, άτεκνα ζεύγη έχουν εξαιρεθεί των υπολογισμών. Αυτό που φαίνεται καθαρά στο εν λόγω διάγραμμα

25. Βλέπε V. Valaoras, 1960, Table 3, σ. 132.

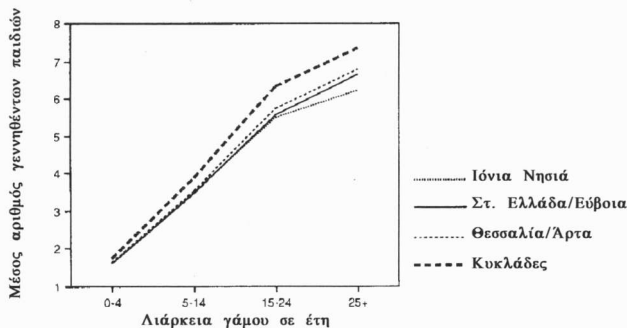
26. Η απουσία των συζύγων στον πόλεμο σήμαινε οπωσδήποτε μια προσωρινή μείωση της γεννητικότητας του πληθυσμού. Επίσης, ξανά λόγω της απουσίας των νέων ανδρών στον πόλεμο, κάποιοι γάμοι αναβλήθηκαν και πάλι προσωρινά, με αποτέλεσμα την αναβολή και άλλων γεννήσεων.

27. Παρόμοιες ερωτήσεις τέθηκαν στην απογραφή του 1911 στην Αγγλία και του 1900 στις ΗΠΑ. Είναι ατυχές το ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, η ανάλυση των απαντήσεων στην ερώτηση αυτή ήταν πολύ περιορισμένη καθώς και το ότι δεν διασώθηκαν τα αρχικά ερωτηματολόγια της απογραφής.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Μέσος αριθμός γεννηθέντων παιδιών κατά διάρκεια γάμου για διάφορες περιοχές της Ελλάδας, Ελλάδα 1920

Πηγή: Απογραφή έτους 1920.

είναι ότι όποιες αλλαγές επήλθαν στη γεννητικότητα των εγγάμων ζευγών στις αρχές του 20ού αιώνα επηρέασαν τις διάφορες περιοχές που φαίνονται στο διάγραμμα ομοιόμορφα και κατά την ίδια χρονική περίοδο. Αυτό, φυσικά, δεν αποκλείει διαφοροποιήσεις σε μικρότερη κλίμακα ή ανάμεσα σε αστικές και αγροτικές περιοχές. Η μάλλον μικρή διαφορά του μέσου αριθμού γεννηθέντων παιδιών που διαφαίνεται ανάμεσα στις διάφορες περιοχές πιστεύουμε πως οφείλεται στις υπάρχουσες διαφορές στη μέση ηλικία γάμου των γυναικών και όχι σε διαφορές στη γεννητικότητα. Στηρίζουμε την άποψή μας αυτή στο γεγονός ότι η διαφορά στον αριθμό των γεννηθέντων παιδιών ανάμεσα στις διάφορες περιοχές παραμένει σταθερή για όλες τις διάρκειες γάμου.²⁸

Ανακεφαλαιώνοντας, επισημαίνουμε ότι η ολική γεννητικότητα της Μυκόνου, όπως διαφαίνεται από το γενικό ποσοστό γεννητι-

28. Σύμφωνα με τις μέσες ηλικίες γάμου που υπολόγισε η Σερελέα, τα Ιόνια Νησιά είχαν την υψηλότερη ηλικία γάμου από όλες τις περιοχές της Ελλάδας την περίοδο 1865-1885 (G. Serelée, 1978, σ. 46). Η υψηλή αυτή ηλικία γάμου εξηγεί γιατί για κάθε διάρκεια γάμου, τα ζεύγη στα Ιόνια Νησιά είχαν μικρότερο αριθμό παιδιών από τις υπόλοιπες περιοχές.

κότητας, ήταν σε επίπεδα ανάλογα με αυτά της Ελλάδας στην περίοδο μετά το 1920. Για την περίοδο πριν το 1920 τίποτα το οριστικό δεν μπορεί να ειπωθεί για την Ελλάδα βάσει των διαθέσιμων γενικών ποσοστών γεννητικότητας. Επίσης, η χρήση των δεικτών του Coale δεν βοήθησε στο να ξεκαθαρίσει το πότε ξεκίνησε η πτώση της γεννητικότητας. Ο λόγος είναι ότι οι δείκτες αυτοί είναι διαθέσιμοι μόνο για λίγα έτη, αφήνοντας ερωτηματικά για το τι συνέβη στο μεσοδιάστημα. Έτσι, π.χ., γεννάται το ερώτημα αν η χαμηλή τιμή του I_g για το 1920 ήταν αποτέλεσμα της πτώσης της γεννητικότητας που πιθανόν να είχε ξεκινήσει πριν από το 1920, ενώ η αύξηση του I_g το 1928 ήταν αποτέλεσμα της έλευσης των προσφύγων. Ή μήπως η χαμηλή τιμή του 1920 ήταν αποτέλεσμα της μακράς διάρκειας των πολέμων, οπότε η αύξηση του 1928 ήταν απλά μια επαναφορά στα φυσιολογικά επίπεδα; Αυτά τα ερωτηματικά θα προσπαθήσει να καλύψει η παρούσα μελέτη, αν και είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε γεωγραφικά στον πληθυσμό της Μυκόνου. Η μέθοδος της ανασύστασης οικογενειών, αν και εξαιρετικά χρονοβόρα, έδωσε τη δυνατότητα του υπολογισμού των Ειδικών Συντελεστών Γαμήλιας Γεννητικότητας. Δεικτών που έχουν υπολογισθεί για πρώτη φορά με χρονική συνέχεια για ελληνικό πληθυσμό, ξεκινώντας από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Στη συνέχεια, λοιπόν, θα συζητηθεί η μέθοδος της ανασύστασης οικογενειών και η αντιπροσωπευτικότητα αυτής.

IV. ΓΕΝΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗ ΜΥΚΟΝΟ: ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΩΝ

IVa. Ανασύσταση οικογενειών. Μεθοδολογία και αντιπροσωπευτικότητα

Η κατασκευή οικογενειακού δένδρου, συνήθως αριστοκρατικών οικογενειών, είναι μια τεχνική που οι γενεαλόγοι χρησιμοποιούσαν ανέκαθεν. Το 1956, οι Fleury και Henry, με την έκδοση του Manuel de dépouillement et d' exploitation de l' état civil ancien, πρότειναν τη χρήση μιας παραλλαγής της μεθόδου αυτής για την κατασκευή οικογενειακών δένδρων απλών ανθρώπων, χρησιμοποιώντας πράξεις γάμων, θανάτων και γεννήσεων ή βαπτίσεων (M. Fleury and L. Henry, 1956).

Η μέθοδος της ανασύστασης οικογενειών περιγράφεται λεπτομερώς στην προαναφερθείσα εργασία τους και ουσιαστικά υπαγορεύει τη σύνδεση των πράξεων γέννησης και θανάτου με αυτήν του γάμου για κάθε σύζυγο. Ακόμα, απαιτεί τη σύνδεση της γέννησης κάθε παιδιού με την πράξη γάμου των γονιών καθώς και τη σύνδεση της πράξης θανάτου του κάθε παιδιού με την πράξη γέννησής του. Η πρωτοτυπία και χρησιμότητα αυτής της μεθόδου βρίσκονται στη δυνατότητα του υπολογισμού δεικτών (rates), όταν τα μόνα υπάρχοντα δεδομένα είναι γεννήσεις, θάνατοι και γάμοι. Ως γνωστόν, ο υπολογισμός δεικτών απαιτεί επιπλέον την ύπαρξη απογραφικών δεδομένων. Η χρησιμότητα της μεθόδου για την Ελλάδα πηγάζει από την έλλειψη συνέχειας των ελληνικών απογραφικών και ληξιαρχικών δεδομένων που να αναφέρονται στην ίδια χρονική περίοδο.

Στην ανασύσταση των οικογενειών για τη Μύκονο χρησιμοποιήθηκαν οι κανόνες ανασύστασης οικογενειών, όπως διατυπώθηκαν από τους Wrigley και Schofield το 1973 (E.A. Wrigley and R.S. Schofield, 1973, σ. 64-101). Οι κανόνες αυτοί διαμορφώθηκαν σε σειρά προγραμμάτων σε γλώσσα υπολογιστή REXX/SQL, με τη χρήση των οποίων έγινε η σύνδεση της πλειονότητας των ληξιαρχικών πράξεων. Μόνο όταν υπήρχε η δυνατότητα για παραπάνω από μία συνδέσεις (π.χ., όταν για την πράξη θανάτου ενός προσώπου υπήρχαν παραπάνω από μία «υποψήφιος» γεννήσεις με τις οποίες μπορούσε να γίνει σύνδεση), η σύνδεση γινόταν διά χειρός και τότε όλες οι διαθέσιμες πληροφορίες των ληξιαρχικών πράξεων έμπαιναν σε χρήση. Αντίθετα, στα προγράμματα του υπολογιστή χρησιμοποιήθηκαν μόνο οι βασικές πληροφορίες των ληξιαρχικών πράξεων.²⁹ Η πρώτη αυτή ανασύσταση οικογενειών που εφαρμόστηκε σε ελληνικό πληθυσμό ήταν, συνεπώς, ημιαυτοματοποιημένη.

Το επόμενο ερώτημα που τίθεται αφορά την αντιπροσωπευτικότητα των αποτελεσμάτων.³⁰ Ένα από τα επίπεδα της αντιπροσωπευτικότητας αφορά την έλλειψη συνέχειας των δεδομένων, λόγω, π.χ., απώλειας κάποιων βιβλίων. Τέτοιο πρόβλημα δεν

29. Για μια αναλυτική παρουσίαση των βημάτων που ακολουθήθηκαν, των προβλημάτων που παρουσιάστηκαν και των λύσεων που δόθηκαν στην ανασύσταση των οικογενειών, βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 97-116.

30. Για μια σειρά άρθρων που αφορούν την αντιπροσωπευτικότητα των αποτελεσμάτων της ανασύστασης οικογενειών, βλέπε Annales de Demographie Historique, 1972. Το σημαντικότερο ίσως από αυτά είναι του R.S. Schofield, 1971, σ. 121-125.

υπάρχει για την περίπτωση της Μυκόνου στην περίοδο 1859-1959. Ένα άλλο πρόβλημα αφορά τις περιπτώσεις όπου η καταγραφή των πράξεων είναι συνδεδεμένη με τον εκκλησιαστικό γραφειοκρατικό μηχανισμό και όχι με τον κρατικό. Στην περίπτωση, π.χ., των εκκλησιαστικών πρακτικών της Αγγλίας (parish registers), η συνεχώς αυξανόμενη απομάκρυνση μέρους του πληθυσμού από τη θρησκεία οδήγησε στη σταδιακά αυξανόμενη υποκαταγραφή των διαφόρων γεγονότων (βαπτίσεων, γάμων και θανάτων). Και πάλι τέτοιο πρόβλημα δεν υπάρχει για τη Μύκονο, όπου η καταγραφή ήταν μέρος της κρατικής μηχανής, αν και οι ιερείς έπαιζαν το ρόλο του μεσάζοντος για κάποιες χρονικές περιόδους.³¹ Επιπλέον, ο πληθυσμός της Μυκόνου ήταν αποκλειστικά ορθόδοξος και, γνωρίζοντας ότι ακόμη και σήμερα είναι μάλλον απίθανη η τέλεση, π.χ., κηδείας χωρίς την παρουσία ιερέα, πιστεύουμε ότι πρόβλημα υποκαταγραφής για θρησκευτικούς λόγους ήταν ανύπαρκτο.³²

Εξ αιτίας του τρόπου της ανασύστασης των οικογενειών, δημιουργούνται προβλήματα επιλεκτικότητας (selectivity). Δηλαδή, είναι ευκολότερο για πολυπληθείς οικογένειες να περιληφθούν στην ανάλυση, απλά επειδή υπάρχουν περισσότερες πράξεις που τις αφορούν. Επίσης, πρέπει να τονισθεί ότι η ανασύσταση οικογενειών αφορά μόνο οικογένειες και αγνοεί εντελώς πρόσωπα που δεν ήρθαν ποτέ σε γάμο. Η επιλεκτικότητα της ανασύστασης οικογενειών είναι ακόμη πιο σοβαρή όταν υπάρχει εκτεταμένη μετανάστευση. Έτσι, για τον αποδημούντα Μυκονιάτη που έφυγε προτού παντρευτεί, η μόνη διαθέσιμη πράξη είναι αυτή της γέννησής του. Εάν έφυγε από το νησί μετά το γάμο του, τότε υπάρχει μεν η πράξη του γάμου του, αλλά δεν μπορούμε να ακολουθήσουμε τη γεννητικότητα του ζεύγους, αφού τα παιδιά έχουν γεννηθεί αλλού. Πρέπει, λοιπόν, να τονισθεί ότι τα αποτελέσματα της ανασύστασης οικογενειών αφορούν αυτά τα πρόσωπα που γεννη-

31. Η δήλωση γίνονταν κατά καιρούς και από άλλα πρόσωπα. Π.χ., οι γεννήσεις δηλώνονταν από τη μαία κατά την περίοδο 1886-1895 και από τον πατέρα του παιδιού ή κάποιον άλλο συγγενή στην περίοδο 1859-1885.

32. Για πληθυσμούς, όπου η πρέσβευση άλλων θρησκευτικών δογμάτων είναι γνωστή, όπως, π.χ., του καθολικού δόγματος στη Σύρο, είναι απαραίτητη η χρήση των πράξεων που ετηρούντο από τους ιερείς του κάθε δόγματος.

θηκαν, παντρεύτηκαν, γέννησαν τα παιδιά τους στη Μύκονο, και, επίσης, πέθαναν εκεί.³³

Παρ' όλα τα προαναφερθέντα προβλήματα, η μέθοδος της ανασύστασης οικογενειών αποτελεί έναν πολύτιμο και συχνά μοναδικό τρόπο για τη δημογραφική μελέτη ιστορικών πληθυσμών και κυρίως της γεννητικότητας στην οποία αναφερόμαστε στη συνέχεια.

IVβ. Γαμήλια γεννητικότητα

Με τη μέθοδο της ανασύστασης των οικογενειών είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε στη γεννητικότητα των γάμων, ενώ η γεννητικότητα εκτός γάμου δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στις μετρήσεις. Για την Ελλάδα, αυτός ο περιορισμός δεν θα αποτελέσει ποτέ μεγάλο πρόβλημα, και σίγουρα όχι για τη Μύκονο. Το ποσοστό των παιδιών που είτε γεννήθηκαν εκτός γάμου ή/και εγκαταλείφθηκαν – και η κοινότητα ανέλαβε την ανατροφή τους – ξεπέρασε το 2% όλων των γεννήσεων μόνο σε μία δεκαετία (V. Hionidou, 1993, Διάγραμμα 7.8, σ. 194).³⁴ Επίσης, η ύπαρξη υψηλού ποσοστού προγαμιαίων συλλήψεων³⁵ συνήθως παραποιεί κάποιους από τους δείκτες γεννητικότητας που υπολογίζονται με τη μέθοδο της ανασύστασης των οικογενειών. Και πάλι στην περίπτωση της Μυκόνου, το πρόβλημα αυτό δεν παρουσιάζεται,

33. Ο υπολογισμός διαφόρων δεικτών υπόκειται σε διαφορετικούς περιορισμούς. Ενώ, π.χ., ο υπολογισμός των Ειδικών Συντελεστών Γαμήλιας Γεννητικότητας απαιτεί για μια οικογένεια την ύπαρξη των πιστοποιητικών γάμου και θανάτου και για τους δύο συζύγους, πιστοποιητικό γέννησης της μητέρας και την έλλειψη ένδειξης υποκαταγραφής των γεννήσεων σε αυτή την οικογένεια, ο υπολογισμός των διασταθμάτων γέννησης υπόκειται σε λιγότερους περιορισμούς, και, συνεπώς, πολύ περισσότερες οικογένειες περιλαμβάνονται στον υπολογισμό αυτού του δείκτη.

34. Για τα γερμανικά χωριά που μελετήθηκαν από τον Knodel, το ίδιο ποσοστό διακυμάνθηκε ανάμεσα σε 6 και 13% γεννήσεων κατά τον 19ο αιώνα (J.E. Knodel, 1988, σ. 193).

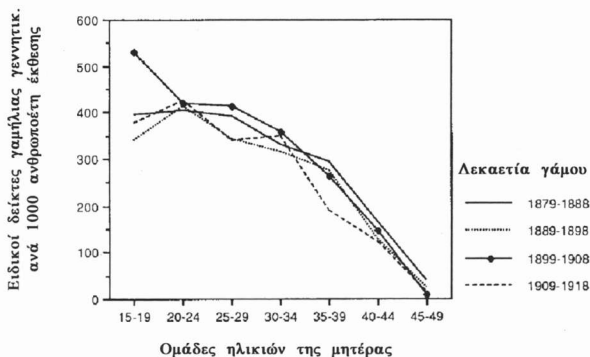
35. Σαν προγαμιαία σύλληψη θεωρείται κάθε πρώτη γέννηση που συμβαίνει μέσα στις πρώτες 240 ημέρες (δηλαδή μέσα σε οκτώ μήνες) από το γάμο. Για μια πιο αναλυτική εικόνα του θέματος, βλέπε V. Hionidou, 1993, Διάγραμμα 7.8, σ. 194 και σ. 204-205. Για τις 16 αγγλικές ενορίες που μελετήθηκαν από τον Wilson, το ποσοστό προγαμιαίων συλλήψεων διακυμάνθηκε από 11% στην περίοδο 1650-1699 μέχρι 29% στην περίοδο 1800-1849 (C. Wilson, 1982, σ. 45). Για τα 14 γερμανικά χωριά που μελετήθηκαν από τον Knodel, το ίδιο ποσοστό διακυμάνθηκε ανάμεσα σε 11 και 34% στην περίοδο 1700-1899 (J.E. Knodel, 1988, σ. 214).

αφού σε κάθε δεκαετία, εκτός της τελευταίας (1949-1959), λιγότερο από 5% των πρώτων γεννήσεων θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προγαμιαίες συλλήψεις.

Στο Διάγραμμα 3 και στον Πίνακα 3 φαίνονται οι Ειδικοί κατά ηλικία Συντελεστές Γαμήλιας Γεννητικότητας των ζευγών που ήρθαν σε γάμο στη Μύκονο κάθε δεκαετία της περιόδου 1879-1918. Η ανάλυση δεν μπορεί να επεκταθεί για τα ζευγάρια που ήρθαν σε γάμο μετά το 1918, επειδή στον υπολογισμό των Συντελεστών Γαμήλιας Γεννητικότητας επιτρέπεται να συμπεριληφθούν μόνο εκείνα τα ζευγάρια στα οποία και οι δύο σύζυγοι είχαν αποβιώσει πριν από το τέλος της υπό μελέτη περιόδου, δηλαδή πριν το 1959.³⁶ Ο αριθμός των ζευγαριών που ήρθαν σε γάμο μετά το 1918, και για τα οποία και οι δύο σύζυγοι είχαν αποβιώσει πριν το 1959, είναι πολύ μικρός για τον υπολογισμό οποιουδήποτε αξιόπιστου δείκτη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Ειδικοί δείκτες γαμήλιας γεννητικότητας κατά ηλικία της μητέρας και δεκαετία γάμου, Μύκονος 1879-1918

Όλοι οι γάμοι με γνωστή ημερομηνία γέννησης της μητέρας, θανάτου της μητέρας και του πατέρα έχουν χρησιμοποιηθεί.

36. Επιπλέον, τα ζεύγη έπρεπε να είχαν τελώσει το γάμο τους στη Μύκονο και η σύζυγος έπρεπε να είχε φτάσει το 45ο έτος της ηλικίας της πριν από το θάνατο του συζύγου της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ειδικοί και Ολικός Συντελεστής Γαμήλιας Γεννητικότητας κατά ηλικία της μητέρας και δεκαετία τέλεσης του γάμου των γονιών (σε παρένθεση είναι ο συνολικός αριθμός ανθρωποετών έκθεσης της μητέρας στην πιθανότητα απόκτησης παιδιού), Μύκονος 1879-1918

Έτος γάμου	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	ΟΣΓΓ (20+)
1879-1888	394,11 (76)	402,65 (360)	391,29 (473)	331,05 (441)	292,90 (410)	165,6 (380)	39,23 (357)	8,11
1889-1898	338,72 (68)	414,10 (369)	341,85 (550)	316,32 (556)	274,75 (506)	127,45 (463)	23,48 (426)	7,49
1899-1908	529,27 (15)	418,04 (189)	413,53 (300)	358,10 (316)	263,70 (307)	146,30 (287)	8,18 (244)	8,04
1909-1918	376,53 (16)	425,55 (113)	340,45 (156)	350,01 (143)	189,75 (143)	121,17 (140)	14,69 (136)	7,21

Πηγή: Ανασύσταση οικογενειών Μυκόνου.

Σημείωση: Στους υπολογισμούς περιλαμβάνονται όλα τα ζεύγη, των οποίων ο γάμος τελέστηκε στη Μύκονο, η σύζυγος γεννήθηκε στη Μύκονο και υπήρχε διαθέσιμο το πιστοποιητικό γέννησής της, ο σύζυγος καθώς και η σύζυγος απεβίωσαν πριν από το 1960 στη Μύκονο και η σύζυγος είχε φτάσει το 45ο έτος της ηλικίας της πριν από το θάνατο του συζύγου της.

Το κυρτό σχήμα όλων των καμπυλών του Διαγράμματος 3 δείχνει ότι η μορφή της γεννητικότητας ήταν «φυσική» (natural fertility).³⁷ Η επικράτηση της φυσικής γεννητικότητας επιβεβαιώνεται και από το μοντέλο των Coale-Trussell, όπου το m μετρά το βαθμό του ασκούμενου ελέγχου της γεννητικότητας (Πίνακας 4) (A.J. Coale and T.J. Trussell, 1974, σ. 185-218).³⁸ Οι Hinde και Woods προτείνουν ότι τιμή του m μικρότερη του 0,25 αποτελεί ένδειξη έλλειψης άσκησης ελέγχου των γεννήσεων, ενώ σταδιακή αύξηση της τιμής του m υποδεικνύει ότι ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό ζευγαριών ασκεί έλεγχο των γεννήσεων (P.R.A. Hinde and R.I. Woods, 1984, σ. 319). Συνεπώς, οι αρνητικές τιμές του

37. Σαν φυσική γεννητικότητα έχει οριστεί από τον Henry η γεννητικότητα η οποία χαρακτηρίζεται από την απουσία θηλημένου ελέγχου των γεννήσεων. Η απουσία αυτή θηλημένου ελέγχου πρέπει να αφορά όλες τις γεννήσεις, δηλαδή να είναι ανεξάρτητη από τη σειρά γέννησης (L. Henry, 1961, σ. 81).

38. Στους υπολογισμούς για την κατασκευή του Πίνακα 3, σαν βάση (standard) φυσικής γεννητικότητας έχει χρησιμοποιηθεί η βάση που προτάθηκε από τους Hinde και Woods (P.R.A. Hinde and R.I. Woods, 1984, σ. 316). Ο λόγος είναι ότι η βάση αυτή αναφέρεται σε πληθυσμούς με σχετικά χαμηλή φυσική γεννητικότητα, όπως ήταν και ο πληθυσμός της Μυκόνου. Για τους λόγους του χαμηλού επιπέδου της φυσικής γεννητικότητας της Μυκόνου, βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 224-232. Η χρήση της βάσης που προτάθηκε από τους Coale-Trussell έδωσε παρόμοια αποτελέσματα. Βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 209-214.

m της Μυκόνου δείχνουν ξεκάθαρα την έλλειψη άσκησης ελέγχου των γεννήσεων για τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο τις τρεις πρώτες δεκαετίες. Ακόμα και για τη δεκαετία 1909-1918, η τιμή του m παραμένει χαμηλότερη της οριακής τιμής του 0,25. Αν και το μοντέλο έχει καλή εφαρμογή, η μάλλον υψηλή τιμή της τυπικής απόκλισης του m , κυρίως λόγω του μικρού αριθμού γάμων που περιλαμβάνονται στην ανάλυση γι' αυτή τη δεκαετία, δημιουργεί κάποιους δισταγμούς.³⁹ Η συνεχώς αυξανόμενη τιμή του m από δεκαετία σε δεκαετία δείχνει τη διαρκώς αυξανόμενη σημασία του ελέγχου των γεννήσεων. Ο συνδυασμός της σχετικά υψηλής τιμής του m για τη δεκαετία 1909-1918 και της συνεχώς αυξανόμενης τάσης του υποδεικνύει ότι, κατά πάσα πιθανότητα, τα ζευγάρια που παντρεύτηκαν μετά το 1918 εφαρμόζαν έλεγχο των γεννήσεων. Τέλος, η μεγάλη μέση ηλικία της μητέρας κατά τη γέννηση του τελευταίου παιδιού (38,6), για τα ζευγάρια που ήρθαν σε γάμο την περίοδο 1879-1918, επιβεβαιώνει την επικράτηση της φυσικής γεννητικότητας για τα ζευγάρια αυτά (V. Hionidou, 1993, σ. 215-216).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Παράμετροι του μοντέλου των Coale-Trussell, τυπικές αποκλίσεις και RSS (Residual Sum of Squares) κατά δεκαετία γάμου, χρησιμοποιώντας τη βάση φυσικής γεννητικότητας των Hinde και Woods, Μύκονος 1879-1918

Έτος γάμου	m	M	τυπ.αποκ.(m)	τυπ.αποκλ. ($\ln M$)	RSS
1879-1888	-0,498	0,990	0,189	0,063	0,548
1889-1898	-0,265	0,975	0,300	0,100	1,151
1899-1908	-0,201	1,086	0,240	0,082	1,279
1909-1918	0,122	1,044	0,360	0,113	2,894

Πηγή: Αναούσταση οικογενειών Μυκόνου.

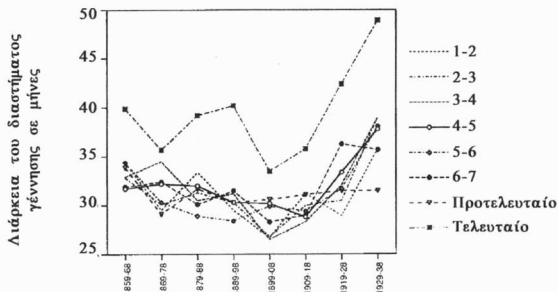
Για να επεκτείνουμε την ανάλυσή μας πέρα από το 1918 και να επικυρώσουμε τα παραπάνω ευρήματα, ένας διαφορετικός δείκτης γεννητικότητας θα χρησιμοποιηθεί, αυτός του διαστήματος γεννήσεων. Το Διάγραμμα 4 δείχνει τη μέση διάρκεια των διαστημάτων γεννήσεως για γεννήσεις μέχρι την έκτη καθώς επίσης και για την τελευταία και προτελευταία γέννηση, για όλα τα

39. Η εφαρμογή του μοντέλου καθορίζεται από την τιμή του RSS (Residual Sum of Squares). Τιμή του RSS μεγαλύτερη του 7,815 (σε επίπεδο 95% της χ^2 - κατανομής με τρεις βαθμούς ελευθερίας) οδηγεί στην απόρριψη του μοντέλου.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

Μέση διάρκεια διαστημάτων γέννησης κατά σειρά γέννησης και δεκαετία γάμου του ζεύγους, Μύκονος 1859-1938

Δεκαετία στην οποία τελέστηκε ο γάμος
 Στους υπολογισμούς συμπεριλαμβάνονται όλοι οι γάμοι που τελέστηκαν στη Μύκονο.

ζεύγη που ήρθαν σε γάμο σε κάθε μια από τις δεκαετίες της περιόδου 1859-1938.⁴⁰ Είναι φανερό στο παραπάνω διάγραμμα

40. Σαν διάστημα γέννησης ορίζεται η χρονική διάρκεια ανάμεσα σε δύο γεννήσεις. Πολλαπλές γεννήσεις, δηλαδή δίδυμα, τρίδυμα κ.λπ., υπολογίζονται σαν μία γέννηση. Ο υπολογισμός γίνεται σε συμπληρωμένους μήνες και είναι ακριβής, δηλαδή υπολογίζεται μέχρι και το δεύτερο δεκαδικό ψηφίο. Σαν πρώτο διάστημα γέννησης θεωρείται το διάστημα ανάμεσα στο γάμο και στην πρώτη γέννηση. Σαν δεύτερο διάστημα γέννησης θεωρείται το διάστημα ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη γέννηση κ.ο.κ.. Τα ζεύγη που συμπεριλήφθηκαν στους υπολογισμούς των διαστημάτων γέννησης ήταν αυτά, των οποίων ο γάμος τελέστηκε στη Μύκονο την περίοδο 1859-1959 και για τα οποία δεν βρέθηκαν «τεχνητές» (dummy) γεννήσεις. Ο λόγος που χρησιμοποιήθηκαν όλα τα ζεύγη είναι, ότι μόνο έτσι μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε στους υπολογισμούς εκείνα τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο μετά το 1918. Εάν, π.χ., είχαμε χρησιμοποιήσει τους ίδιους περιορισμούς με αυτούς που χρησιμοποιήσαμε στον υπολογισμό των Συντελεστών Γεννητικότητας, θα αντιμετωπίσαμε το ίδιο πρόβλημα. Δηλαδή, η μελέτη θα σταματούσε στα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο πριν από το 1918. Σε συγκρίσεις που έγιναν ανάμεσα στα διαστήματα γέννησης, χρησιμοποιώντας διαφορετικούς περιορισμούς στην επιλογή των οικογενειών (α. ζεύγη των οποίων ο γάμος τελέστηκε στη Μύκονο, οι σύζυγοι απεβίωσαν στη Μύκονο πριν από το 1960 και η σύζυγος είχε φτάσει το 45ο έτος της ηλικίας πριν από το θάνατο του συζύγου της και πριν από το δικό της θάνατο· β. ζεύγη των οποίων ο γάμος τελέστηκε στη Μύκονο και οι σύζυγοι απεβίωσαν στη Μύκονο πριν από το 1960· γ. ζεύγη των οποίων ο γάμος τελέστηκε στη Μύκονο), οι διαφορές που βρέθηκαν για τις τρεις υπο-ομάδες οικογενειών ήταν ασήμαντες (V. Hionidou, 1993, Διάγραμμα 8.4).

ότι σχεδόν καμιά αλλαγή δεν συνέβη για κανένα από τα διαστήματα γεννήσεως, για τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο την περίοδο 1859-1918. Για τα ζεύγη της επόμενης δεκαετίας, όμως, παρατηρείται μια μικρή επιμήκυνση των διαστημάτων γέννησης των υψηλής σειράς γεννήσεων και μια αρκετά σημαντική επιμήκυνση του τελευταίου διαστήματος γέννησης. Ακόμη πιο εμφανείς είναι οι αλλαγές που συνέβησαν για τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο τη δεκαετία 1929-1938. Για τα ζεύγη αυτά, σχεδόν για όλες τις σειρές γέννησης, μια σημαντική επιμήκυνση των διαστημάτων σε σχέση με αυτά των ζευγών των προηγούμενων δεκαετιών είναι φανερή.

Οι αλλαγές στο μήκος των διαστημάτων γέννησης σε μια κατάσταση φυσικής γεννητικότητας μπορούν να οφείλονται σε διάφορους λόγους, όπως αυξανόμενη διάρκεια θηλασμού ή αύξηση της διάρκειας χωρισμού των ζευγών. Η πρώτη υπόθεση δεν μπορεί να ήταν σε ισχύ στη Μύκονο, διότι η διάρκεια θηλασμού ήταν μακρά για όλη την εξεταζόμενη περίοδο (τουλάχιστον 12 μήνες).⁴¹ Ακόμη, λοιπόν, και αν η διάρκεια του θηλασμού μεγάλωσε στις συγκεκριμένες δεκαετίες, το αποτέλεσμα που θα είχε στην επιμήκυνση του διαστήματος γέννησης θα ήταν ασήμαντο και όχι της τάξεως των σχεδόν πέντε μηνών, όπως φαίνεται στις δεκαετίες 1919-1928 και 1929-1938. Επίσης, ούτε η υπόθεση της αυξανόμενης διάρκειας αποχωρισμού των ζευγών μπορεί να ήταν σε ισχύ, διότι η επιμήκυνση των διαστημάτων γέννησης είναι εμφανής σε όλες τις επαγγελματικές ομάδες και όχι μόνο σε αυτές στις οποίες είναι γνωστό ότι ο προσωρινός χωρισμός των ζευγαριών είναι αναμενόμενος, π.χ. όταν ο σύζυγος είναι ναυτικός.⁴² Συνεπώς, η επιμήκυνση των διαστημάτων γέννησης των ζευγών που ήρθαν σε γάμο στη δεκαετία 1929-1938 αποτελεί καθαρή ένδειξη ότι τα ζευγάρια αυτά υιοθέτησαν κάποιες μεθόδους ελέγχου των γεννήσεών τους.

Η επιμήκυνση του τελευταίου διαστήματος γέννησης συνήθως λαμβάνεται σαν ένδειξη των αυξημένων προσπαθειών των ζευγαριών να σταματήσουν τις παραπέρα γεννήσεις (βλέπε, π.χ., J. Knodel, 1987, σ. 147, και E.A. Wrigley, 1966, σ. 173). Η υπόθεση είναι

41. Για τις μεθόδους εκτίμησης της διάρκειας θηλασμού στη Μύκονο, βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 229-232. Οι εκτιμήσεις αυτές επιβεβαιώθηκαν και από τις προφορικές μαρτυρίες ηλικιωμένων Μυκονιατών σε συνεντεύξεις που έδωσαν στη συγγραφέα του άρθρου.

42. Σχετικά με τις διαφορές στη γεννητικότητα των επαγγελματικών ομάδων στη Μύκονο, βλέπε V. Hionidou, 1993, σ. 222-224.

ότι, εκεί που ατελείς μέθοδοι ήταν σε χρήση (όπως, π.χ., διακεκομμένη συνουσία ή αποχή, περιστασιακά παραβιαζόμενη), πολλές από τις τελευταίες γεννήσεις ήταν «κατά λάθος» εγκυμοσύνες. Επιπλέον, κάποιες από τις τελευταίες γεννήσεις θα έγιναν σε «αντικατάσταση» κάποιου παιδιού που είχε πεθάνει. Έτσι, τόσο οι γεννήσεις-«αντικαταστάσεις» όσο και οι «κατά λάθος» εγκυμοσύνες συνέβαλαν στην επιμήκυνση του τελευταίου διαστήματος γέννησης. Μέρος της επιμήκυνσης του τελευταίου διαστήματος, σε σχέση με τα προηγούμενα διαστήματα γέννησης, οφείλεται στις αλλαγές της φυσιολογίας της μητέρας. Η επιμήκυνση του τελευταίου διαστήματος λόγω των αλλαγών της φυσιολογίας της μητέρας είναι εμφανής στο Διάγραμμα 4, για τα ζεύγη όλων των δεκαετιών, όπου είναι σαφές ότι το τελευταίο διάστημα είναι πάντα μεγαλύτερο από τα προηγούμενα. Όμως, η σημαντικότερη επιμήκυνση του τελευταίου διαστήματος, για τα ζεύγη του 1919-1928 και 1929-1938, τόσο σε σχέση με τα προηγούμενα διαστήματα γέννησης όσο και με το τελευταίο διάστημα των ζευγών των προηγούμενων δεκαετιών, είναι αυτή που παραπέμπει στη χρήση κάποιων μεθόδων ελέγχου των γεννήσεων που τέθηκαν σε εφαρμογή, όταν ο επιθυμητός αριθμός παιδιών είχε γεννηθεί.

Ανακεφαλαιώνοντας, είδαμε ότι η γεννητικότητα των ζευγών που ήρθαν σε γάμο στις δεκαετίες της περιόδου 1859-1918 ήταν φυσική. Τα ζεύγη της επόμενης δεκαετίας εφάρμοσαν κάποιες μεθόδους ελέγχου των γεννήσεων, μόνο όταν απέκτησαν τον επιθυμητό αριθμό παιδιών (stopping). Τα δε ζεύγη της δεκαετίας 1929-1938 χρησιμοποίησαν μεθόδους ελέγχου των γεννήσεων από τα αρχικά στάδια της έγγαμης ζωής τους, εφαρμόζοντας spacing αλλά και stopping, όταν απέκτησαν τον επιθυμητό αριθμό παιδιών. Συνεπώς, θα τοποθετούσαμε το χρονικό σημείο της έναρξης της πτώσης της γεννητικότητας στη δεκαετία του 1920.

V. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα παραπάνω ευρήματα σχετικά με τη γεννητικότητα του πληθυσμού της Μυκόνου, που είναι και τα πρώτα αδιαμφισβήτητα συμπεράσματα για τη γεννητικότητα ενός ελληνικού ιστορικού πληθυσμού, παρουσιάζουν μια εικόνα διαφορετική από την ως τώρα αποδεκτή εικόνα για την ελληνική γεννητικότητα. Σύμφωνα με τη γενικά αποδεκτή εικόνα, η πτώση της γεννητικότητας είχε ξεκινήσει στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, και ήδη το

1900 οι πληθυσμοί των περιοχών Αττικής, Ιονίων Νησιών και πιθανώς Θεσσαλονίκης και Νησιών Αιγαίου ήταν σε προχωρημένο στάδιο άσκησης ελέγχου της γεννητικότητας (G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 565).⁴³ Αντίθετα, τα δικά μας ευρήματα δείχνουν ότι στη Μύκονο ο έλεγχος των γεννήσεων δεν ξεκίνησε πριν από την δεκαετία του 1920. Και, ενώ, φυσικά, δεν υποστηρίζουμε ότι η Μύκονος αντιπροσώπευε οπωσδήποτε το τι συνέβη σε ολόκληρη την Ελλάδα, μια καθυστέρηση 40 χρόνων στην έναρξη της πτώσης της γεννητικότητας για τη Μύκονο, σε σχέση με το σύνολο της Ελλάδας, δεν νοείται. Για μια Μύκονο που είχε πολύ κοντινούς δεσμούς τόσο με την Αθήνα όσο και με τις ΗΠΑ και, επομένως, ο πληθυσμός της ήταν σε θέση να πληροφορηθεί πολύ σύντομα καινούργιες συμπεριφορές και δυνατότητες: μια Μύκονο που δεν μπορούσε να συντηρήσει τον πληθυσμό της, όπως δείχνει η σταθερότητα του μεγέθους του πληθυσμού και η «υποχρεωτική» αποδημία του πλεονάζοντος πληθυσμού (V. Hionidou, 1993, σ. 77-78 και σ. 254-260), και επομένως υπήρχε κάθε λόγος αλλαγής της συμπεριφοράς γεννητικότητας. Επίσης, η κατάσταση της γεννητικότητας στη Χώρα της Αμοργού, όπως διαφαίνεται από τα στοιχεία που παραθέτει ο Kolodny, δείχνει να υπήρξε παρόμοια με αυτή της Μυκόνου. Δηλαδή, για τις γυναίκες που ήρθαν σε γάμο πριν από το 1910, ο μέσος αριθμός παιδιών που απέκτησαν ήταν 5,26 και η μέση ηλικία απόκτησης του τελευταίου παιδιού ήταν 38,7. Για τις γυναίκες που ήρθαν σε γάμο την περίοδο 1910-1929, οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 4,11 και 37,8 (Kolodny, 1992, σ. 244-245). Η πτώση τόσο του μέσου αριθμού παιδιών όσο και της μέσης ηλικίας κατά την τελευταία γέννηση δείχνουν ότι τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο την περίοδο 1910-1929 εφάρμοζαν έλεγχο της γεννητικότητάς τους, σε αντίθεση με τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο νωρίτερα.⁴⁴

43. Το έτος στο οποίο η αρχή της πτώσης της γεννητικότητας εντοπίζεται είναι το 1890, όταν για πρώτη φορά η γεννητικότητα έπεσε κατά 10% σε σχέση με τα προηγούμενα επίπεδα και δεν επανήλθε ξανά στα προηγούμενα αυτά επίπεδα (G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 565).

44. Το ότι τα πριν από το 1910 σχηματισθέντα ζεύγη δεν περιορίζαν τη γεννητικότητά τους διαφαίνεται από την υψηλή μέση ηλικία κατά την τελευταία γέννηση, αλλά και από τον σχετικά υψηλό αριθμό παιδιών που αποκτούσαν, όταν κάποιος πάρει υπ' όψιν του ότι η μέση ηλικία γάμου των γυναικών ήταν 24,5, δηλαδή αρκετά υψηλή (E. Kolodny, 1992, σ. 245).

Οι Σιάμπος και Βαλαώρας προσθέτουν ότι, αν η Αθήνα και τα Ιόνια Νησιά εξαιρεθούν, ως πρόδρομοι της πτώσης της γεννητικότητας, τότε το έτος έναρξης της πτώσης για την υπόλοιπη Ελλάδα είναι το 1903 (G.S. Siampos and V.G. Valaoras, 1969, σ. 565). Θα ήταν, λοιπόν, αναμενόμενο, εάν η πτώση είχε ήδη ξεκινήσει το 1903, τα ζεύγη που ήρθαν σε γάμο μετά το έτος αυτό να γνώριζαν και, κατά πάσα πιθανότητα, να ασκούσαν έλεγχο της γεννητικότητάς τους. Αντίθετα, τα ευρήματα του Αβέρωφ που αναφέρονται στα τέλη της δεκαετίας του 1930 δείχνουν ότι ένα ποσοστό, που κυμαινόταν ανάμεσα σε 15 και 32% των ζευγαριών που σχηματίστηκαν μετά το 1922, δεν εφάρμοζε κανέναν έλεγχο στη γεννητικότητά του. Τα ποσοστά αυτά είναι ακόμη πιο ενδιαφέροντα, όταν κανείς αναλογιστεί ότι αφορούν αστικούς πληθυσμούς (πόλεις Τρικάλων, Λάρισας και Πατρών). Τα ποσοστά αυτά αυξάνονται ραγδαία σε 80 και 40% όταν ο συγγραφέας αναφέρεται σε αγροτικές περιοχές, όπως το Μέτσοβο και η Δεσκάτη Κοζάνης, αντίστοιχα (E.A. Αβέρωφ, 1939, σ. 74).

Συνεπώς, το συμπέρασμα της μελέτης αυτής είναι ότι η πτώση της γεννητικότητας δεν ξεκίνησε στην Ελλάδα – με την πιθανή εξαίρεση της Πρωτεύουσας – παρά μόνο τον 20ό αιώνα, και πιθανότατα όχι πριν από τη δεύτερη δεκαετία του. Οι λόγοι, πιστεύουμε, που παραπλάνησαν τους Έλληνες δημογράφους στο να αποδεχτούν μια πρόιμη πτώση της γεννητικότητας ήταν, εκτός από την παντελή έλλειψη δημογραφικών στοιχείων ακριβώς την εποχή των μεγάλων δημογραφικών αλλαγών, το γεγονός της χαμηλής, αν και φυσικής, γεννητικότητας του ελληνικού πληθυσμού. Οι αιτίες για τα χαμηλά αυτά επίπεδα ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, η μακρά διάρκεια θηλασμού καθώς και οι μακρές περίοδοι απουσίας των αποδημούντων συζύγων. Σημαντική αιτία θα πρέπει επίσης να ήταν και οι μακρές περίοδοι εμπόλεμων καταστάσεων στις οποίες η Ελλάδα ήταν αναμειγμένη.

Στο άρθρο αυτό φάνηκε καθαρά το πόσο παραπλανητική μπορεί να είναι η χρήση απλοϊκών δεικτών για τη μελέτη πολύπλοκων φαινομένων, όπως είναι η γεννητικότητα. Επίσης, ακόμα πιο σοβαρή είναι η χρησιμοποίηση των εκτιμήσεων του Βαλαώρα από τους Έλληνες ερευνητές ως δεικτών που περιγράφουν ικανοποιητικά και αξιόπιστα τη δημογραφική εξέλιξη της ιστορικής Ελλάδας. Ο ίδιος ο Βαλαώρας τονίζει στο άρθρο του ότι τα αποτελέσματα που παρουσιάζει εκεί θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν

μόνο σαν μια πρώτη προσέγγιση της δημογραφικής ιστορίας της Ελλάδας (V. Valaoras, 1960, σ. 135). Η ανάγκη, λοιπόν, για μια νέα «ανοικοδόμηση» της δημογραφικής ιστορίας της Ελλάδας διαφάνηκε καθαρά στην παραπάνω ανάλυση. Η νέα αυτή «ανοικοδόμηση» θα πρέπει να αποφύγει κάποιες από τις ακραίες παραδοχές στις οποίες στηρίχθηκε η «ανοικοδόμηση» του Βαλαώρα και οι οποίες ήταν απόλυτα δικαιολογημένες όταν το άρθρο γράφτηκε – όχι όμως και σήμερα. Εξίσου σημαντική είναι η ανάγκη για λεπτομερείς δημογραφικές μελέτες μικρών ελληνικών πληθυσμών. Αυτές είναι απαραίτητο να προηγηθούν της «ανοικοδόμησης», έτσι ώστε να αποτελέσουν οδηγό για τις όποιες παραδοχές χρειαστεί να γίνουν για μια νέα «ανοικοδόμηση» της Ιστορικής Δημογραφίας της Ελλάδας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνόγλωσση

- Αβέρωφ Ε.Α., 1939, *Συμβολή εις την έρευναν του πληθυσμιακού προβλήματος της Ελλάδος*, Αθήνα, Γερ. Σ. Χρήστου.
- Έμκε-Πουλοπούλου Ή., 1986, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ, ΕΛΗΜ.
- Μανσώλας Α., 1867, *Πολιτειογραφικαί Πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο.
- Σιάμπος Γ.Σ., 1973, *Δημογραφική εξέλιξις της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1985*, Αθήνα, Σ. Τζανέττης.
- Τομαρά-Σιδέρη Μ., 1991, «Οικονομική δυναμική και δημογραφική μετάβαση», *Ελληνική Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 80, σ. 70-85.
- Τομαρά-Σιδέρη Μ. και Σιδέρης Ν., 1986, *Συγκρότηση και διαδοχή των γενεών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Τσαούση Α.Γ., 1971, *Μορφολογία της Νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα.

Β. Ξενόγλωσση

- Anderton D.L. and Bean L.L., 1985, «Birth spacing and fertility limitations: a behavioural analysis of a nineteenth century frontier population», *Demography*, 22(2), σ. 169-183.
- Carlsson G., 1966, «The Decline of Fertility: Innovation or Adjustment Process», *Populations Studies*, 20(2), σ. 149-174.
- Coale A.J. and Trussell T.J., 1974, «Model fertility schedules: Variations in the age structure of childbearing in human populations», *Population Index*, 40(2), σ. 185-218.
- Coale A.J. and Trussell T.J., 1978, «Technical note: Finding the two parameters that specify a model schedule of marital fertility», *Population Index*, 44(2), σ. 203-212.

- Coale A.J. and Watkins S.C. (επιμ.), 1986, *The decline of fertility in Europe*, Princeton, Princeton University Press.
- Courouclis M., 1981, *Structures économiques et sociales du village Episkepsi à Corfu de 1800 à nos jours*, EHESS, Paris, Unpublished thesis.
- Eaton J.W. and Mayer A.J., 1954, *Man's capacity to reproduce: The demography of a unique population*, Glencoe, The Free Press.
- Fleury M. and Henry L., 1956, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris, INED.
- Guinnane T.W., Okun B.S. and Trussell J., 1994, «What Do We Know About the Timing of Fertility Transitions in Europe?», *Demography*, 31(1), σ. 1-20.
- Henry L., 1961, «Some data on natural fertility», *Eugenics Quarterly*, 18, σ. 81-91.
- Hinde P.R.A. and Woods R.I., 1984, «Variations in historical natural fertility patterns and the measuring of fertility control», *Journal of Biosocial Sciences*, 16, σ. 309-321.
- Hionidou V., 1993, *The Demography of a Greek Island, Mykonos 1859-1959: A Family Reconstitution Study*, University of Liverpool, Ph.D. thesis.
- Hionidou V., 1995a, «Nuptiality Patterns and Household Structure on the Greek Island of Mykonos, 1849-1959», *Journal of Family History*, 20(1), σ. 67-102.
- Hionidou V., 1995b, «The demography of a Greek famine: Mykonos 1941-42», *Continuity and Change*, 10(2), σ. 279-299.
- Just R., 1985, «A hommes plus riches, épouses plus jeunes le cas de Meganisi, île Ionienne», στο C. Piauxt (επιμ.), *Familles et biens en Grèce et à Chypre*, Paris, L' Harmattan, σ. 166-185.
- Knodel J.E., 1987, «Starting, stopping, and spacing during the early stages of fertility transition: the experience of German village populations in the 18th and 19th centuries», *Demography*, 24(2), σ. 143-162.
- Knodel J.E., 1988, *Demographic behavior in the past: a study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kolodny E., 1974, *La population des îles de la Grèce*, Aix-en-Provence, EDISUD, 3 Vols.
- Kolodny E., 1992, *Chóra d' Amorgós, Un village Cycladien*, Publications de l' Université de Provence.
- Rekka N., 1983, *Population statistics and estimates for Greece in the nineteenth century*, London School of Economics, Unpublished M.Sc. Dissertation.
- Schofield R.S., 1972, «Representativeness and family reconstitution», *Annales de Démographie Historique*, σ. 121-125.
- Shay C.T. and Beattie A., 1993, «Rural population change in Crete», *Journal of Interdisciplinary History*, 24(1), σ. 99-119.
- Shryock H.S. and Siegel J.S., 1976, *The methods and materials of demography*, London, Academic press.
- Sereléa G., 1978, «Regards sur la nuptialité et la fécondité en Grèce pendant la seconde moitié du XIXème siècle», *Greek Review of Social Research*, 67(1), σ. 42-50.

- Siampos G.S. and Valaoras V.G., 1969, «Long-term fertility trends in Greece», *International Population Conference*, London, IUSSP, σ. 598-610, Vol. 1.
- Stefanos Clon, 1884, «Grèce, Géographie médicale», στο A. Dechambre (director), *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, Paris, G. Masson and P. Asselin et G^{ie}, σ. 363-581, Vol. 2, 4me série.
- Stott M., 1973, «Economic transition and the family in Mykonos», *Greek Review of Social Research*, 17, σ. 122-133.
- Stott M., 1982, *The social and economic structure of the Greek island of Mykonos 1860-1978: an anthropological perspective*, London School of Economics, Unpublished Ph.D. thesis.
- Valaoras V.G., 1936, «A comparative study of the mortality of the population of Greece», *Human Biology*, 8(4), σ. 553-564.
- Valaoras V.G., 1937, «The gain in the expectation of life in Greece during the last fifty years», *Bulletin de l'Institute International de Statistique*, 29(2), σ. 34-40.
- Valaoras V.G., 1946, «Some effects of the famine on the population of Greece», *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 24(4), σ. 215-234.
- Valaoras V., 1960, «A reconstruction of the demographic history of modern Greece», *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 38, σ. 115-139.
- Valaoras V.G., Polychronopoulou A. and Trichopoulos D., 1965, «Control of family size in Greece (The results of a field survey)», *Population Studies*, 18, σ. 265-278.
- Valaoras V.G., 1969, «Changing patterns of fertility differentials», *International Population Conference*, London, IUSSP, σ. 2.074-2.080.
- Valaoras V., Polychronopoulou A. and Trichopoulos D., 1969, «Abortion in Greece», in *Social demography and medical responsibility*, Proceedings of the sixth conference of the International Planned Parenthood Federation, Europe and Near East Region, Budapest, London, IPPF, σ. 31-43.
- Valaoras V.G., 1980, «National primary socio-economic data structures. V: Greece», *International Social Science Journal*, 32(2), σ. 343-358.
- Wilson C., 1982, *Marital fertility in preindustrial England, 1550-1849*, University of Cambridge, Unpublished Ph.D. Dissertation.
- Wilson C., 1984, «Natural fertility in pre-industrial England, 1600-1799», *Population Studies*, 38, σ. 225-240.
- Wilson C. and Woods R., 1991, «Fertility in England: A long-term perspective», *Population Studies*, 45, σ. 399-415.
- Wrigley E.A., 1966, «Family limitation in pre-industrial England», *Economic History Review*, 19, σ. 82-109.
- Wrigley E.A. and Schofield R.S., 1973, «Nominal record linkage by computer and the logic of family reconstitution», στο E.A. Wrigley (επιμ.), *Identifying people in the past London*, Arnold, σ. 64-101.
- Watkins S.C., 1986, «Conclusions», στο A.J. Coale and S.C. Watkins (επιμ.), *The decline of fertility in Europe*, (Princeton, Princeton University Press, σ. 420-449.
- Woods R.I., 1979, *Population Analysis in Geography*, London, Longman.